

KÂİM-BİEMRİLLÂH'IN HİLÂFETİNDE SÜNNÎ VE Şİİ İKTİDAR MÜCADELESİ¹

Arş.Gör. Maşide KAMİT
Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZ

Abbâsî döneminde Kâim-Biemrillâh'ın hilâfeti (422-467/1031-1075), Şii Büveyhîler'den Sünnî Selçuklu hâkimiyetine geçiş sürecine tanıklık etmiştir. Bu nedenle döneme mahsus bir idare ve yapılanma oluşurken, hilâfetin iç ve dış siyasetinde Şii faaliyetlerle mücadele belirgin bir özellik olarak kendini göstermektedir. Selçuklular ile kurulan ittifakla güçlenen bu mücadele, Sünnî hilâfetin devamı açısından ayrı bir öneme sahiptir. Aynı zamanda Şii Fâtımîler'in propagandalarına karşı Sünnî akidenin muhafazası için ilmî sahada izlenen siyaset, Sünnî mezhepler arasındaki rekabeti artırırken yeni düşüncelerin doğuşuna ve mevcut oluşumların gelişimine zemin hazırlamıştır. Bu makalede Kâim-Biemrillâh'ın Sünnî ve Şii politikası iç ve dış siyaset kapsamında incelenip bu süreçte gelişen Sünnî mezhepler arasındaki rekabet ve çatışmalar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kâim-Biemrillâh, Selçuklular, Fâtımîler, Büveyhîler, Sünnî-Şiâ Mücadelesi.

ABSTRACT

Sunni-Shiah Struggle for Power during the Caliphate of Qaim-Bi Amr Allah

Qaim-Bi Amr Allah's caliphate (422-467/1031-1075) in the Abbasid period, witnessed the process of transition from Shiah Buyids to Sunni Seljuqid authority. So the caliphate's struggles against Shiah activities in internal and foreign policy stands out as an apparent feature while period-specific administration and structuring is occurring. This struggle strengthened by alliance with Seljuks is relatively importance in terms of Sunni caliphate's continuation. At the same time the policy in scientific area for the protection of Sunni doctrine against the propaganda of Shia Fatimids, enhanced the rivalry among Sunni sects, paved the way for the new thoughts and progress of the existing formation. In this article, Qaim-Bi Amr Allah's Sunni and Shia policy is analysed within the context of internal and foreign policy and the competition and conflicts among the Sunni sects in this period are evaluated.

Key words: Qaim-Bi Amr Allah, Seljuqs, Fatimids, Buyids, Sunni-Shia Struggle.

Giriş

Ebu'l-Abbâs Abdullah'a biat edilmesiyle 132/749 yılında kurulan Abbâsî devleti, beş asır gibi uzun bir müddet İslâm topraklarında hüküm sürmüştür.²

¹ Bu makale, *Büveyhîlerden Selçuklu Hâkimiyetine Geçiş Süreci: Kâim-Biemrillâh Dönemi*, (N.E.Ü.S.B.E., Konya, 2014) adlı basılmamış yüksek lisans tezinin III. bölümündeki bilgilerden istifade edilip yeniden gözden geçirilmesiyle hazırlanmıştır.

² Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbra-
→ →

Abbâsî yönetimi, İslâm medeniyetinin en parlak devirlerinin yaşandığı dönemi temsil etmesinin yanı sıra siyasî, askerî, iktisadî ve içtimâî alanlarda birçok değişim ve dönüşümün gerçekleştiği devirlere sahne olmuştur.

Abbâsî devletin Halîfe Mütevekkil (232-247/847-861) ile başlayıp 1258 yılında Hülâgû'nun Bağdat'ı kuşatmasına kadar devam eden süreci, devletin güç kaybederek zayıfladığı, halifelerin genel olarak yetkilerini kullanma hususunda acze düştüğü bir devirdir.³

Özellikle Halîfe Râzî'nin (322-329/934-940) siyasî ve iktisadî problemlerin çözümü için 324/936'da üst düzey yetkilerle Muhammed b. Râik'i Emîrül-Ümerâ olarak tayin etmesiyle başlayıp on yıl devam eden süreç ise ancak krizin şiddetini artırmıştır. Yetki açısından hilafet makamına büyük zarar veren bu müessese, bazı komutanların rekabet mücadelesine girişiyle devleti askerî ve iktisadî yönden yıpratmış ve 334/945'de Şîî Büveyhîler'in Bağdat'a yürüyerek Abbasî hilâfet merkezini ele geçirmesine zemin hazırlamıştır.⁴

Büveyhîler Bağdat'a girdiğinde, siyasî menfaatlerinden dolayı Şîî ideolojisine dayanan bir devlet kurma cesaretini gösterememiş, Sünnî Abbâsî hilâfetinin devamı yönünde bir politika izlemiştir.⁵ Fakat bu durum Şîî mezhebinin güçlenmesi yönünde çeşitli faaliyetlerin yürütülmesine engel teşkil etmemiştir. Nitekim hilâfet tarihinde Şîî vesâyeti altında Sünnî Abbâsî halifelerinin hilâfetlerini devam ettirdiği bir yapının ortaya çıkması, sosyal ve idarî alanda karmaşık, kendi içinde çelişkilerle dolu bir dizi uygulamayı da beraberinde getirmiştir.

Büveyhî hâkimiyetindeki Halîfe Müstekfî (333-334/944-946), Mutî (334-363/946-974) ve Tâî (363-381/974-991) dönemlerinde hilâfet sembolik bir makam haline dönüşmüştür.⁶ Bu nedenle halifeler, Sünnî akîdeyi koruma sorumluluklarını yerine getirememiş ve Büveyhîler'den güç alan Şîî halkın hilâfet merkezinde uygulamaya başladıkları Şîî inancın çeşitli tezahürlerine engel olamamıştır.⁷ Büveyhîler'den Muizzüddeve'nin (334-356/945-967) Emîru'l-Ümerâlık makamına geçişiyle birlikte Şîîler, siyasî, dinî ve sosyal hayatta kendi

→ →

him, Kahire, 1976, VII, 421-431; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut, 1992, VII, 295, 297-299; İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fî't-Târih*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah, Beyrut, 1987, V, 63, 65-66.

³ Holt, P.M. Lambton, A.K.S., Lewis, B., *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, trc. Hamdi Aktaş ve ark., İstanbul, 1997, s. 136; Aykaç, Mehmet, *Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar (132-232/750-847)*, s. 9-10; Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, I, 37.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 42-43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 123; İbnü't-Tiktakâ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Fahrî fî'l-Adâbî's-Sultâniyye*, Dârü'l-Sadr, Beyrut, ts., s. 280-283; Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Mısır, 1952, s. 392-393; Işş, Yûsuf, *Târîhu Asrî'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 181-182.

⁵ Şîî bir devletin kurulamamasının nedenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Makdisî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Leiden 1967, s. 126-127, 144, 367, 395, 415, 468-469; Kabir, Mafizullah, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Calcutta 1964, s. 142; Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhiyyün ve'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, s. 182-185; Hasan Mûneymine, *Târîhü'd-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsi ve'l-İktisâdi ve'l-İctimâi ve's-Sekâfi-Mukâta'atü Fars*, by., 1987, s. 249-251.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 206-208, 330; Hasan, Ali İbrahim, *et-Târîhu'l-İslâmiyyi'l-Âm*, Kahire, ts., s. 452; Güner, Ahmet, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XII, İzmir, 1999, s. 50-52.

⁷ Kabir, Mafizullah, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Calcutta, 1964, s. 203 vd.

varlıklarını hissettirmiştir.⁸ Şîiler, ılımlı ortamın tesiriyle kimi zaman bizzat emirlerin talimatlarıyla gerçekleştirdikleri Sahâbe'ye hakaret (Sebbü's-Sahâbe), Âşûrâ matem merasimi, Gadîr-u Hum bayramı ve Şîî ezanı okutmak gibi Bağdat'ta daha önce görülmeyen faaliyetlerde bulunabilmiştir.⁹ Muizzüddeve tarafından başlatılan bu uygulamalar istisnalar dışında başa geçen diğer Büveyhî emirleri tarafından da desteklenerek bir gelenek halini almıştır.¹⁰ Büveyhîler'in bir süre sonra tedricî olarak zayıflama sürecine girmesi, 381/991'de hilâfete geçen Kâdir-Billâh'a, hilâfete eski yetki ve saygınlığını kazandıracak fırsatları değerlendirebilme olanağı tanımıştır.¹¹ Ayrıca Bağdat'ta uzun süredir devam eden Şîî hâkimiyetine karşı Sünnî inanç adına bir mücadelenin hilâfet kurumu adına tekrar başlamasına imkân sağlamıştır. Nitekim Kâdir-Billâh ile başlayıp Kâim-Biemrillâh ile devam eden bu süreç, araştırmacılar tarafından "Sünnî Yenilenme" veya "Sünnî Diriliş" süreci olarak isimlendirilmiştir.¹²

Sosyal hayatta varlığını hissettirmek isteyen Sünnî halkın bir kısmı, Şîiler'in resmî bir törene dönüşen faaliyetleri karşısında Âşûrâ merasimine alternatif Mus'ab b. Zübeyr'in Emevîler tarafından öldürüldüğü 18 Muharrem'i matem ilan etmiştir. Gadîr-i Hum'a karşılık Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber ile hicrette mağaraya girdikleri gün (Yevmü'l-Gâr) bayram olarak kutlanmıştır. Sebbü's-Sahâbe âdetine yönelik ise bazı bilgilerin, Sahâbe'nin faziletlerini camilerde anlatma şeklinde bir çözüm geliştirdiği görülmektedir.¹³ Sünnî-Şîî düşmanlığını artıran iki kesimin bu uygulamaları, 391/1001'de çıkan olaylar nedeniyle Kâdir-Billâh tarafından bayram, merasim ve iki kesimin de mezhep ve inanç sembollerinin yasaklanmasıyla kaldırılmıştır.¹⁴ Halife, 398/1007'de "İbn Mes'ûd nüshası"nın¹⁵ imhasıyla ilgili Şîiler'in görüş ve iddialarını tekrar gündeme getirmesiyle çıkan çatışmada hukukçular tarafından verilen kararı desteklemiştir. Verilen hükmü tenkit eden ve Bağdat sokaklarında protesto yapıp, Fâtîmî Halifesi adına tezahüratta bulunan Şîiler'e karşı Halife, Sünnîler'i desteklemek üzere yardımcıları gönderecek kadar tavrını net bir şekilde gösterebilmiştir.¹⁶

Diğer yandan Fâtîmî dâîlerinin Bağdat'ta bile etkili olması üzerine Kâdir-Billâh, 402/1011 yılında kaynaklarda "Muhtıra" olarak geçen bir bildiri yayınlayıp hilâfet iddialarının asılsızlığını ispatlamıştır. Bildirinin tesir gücünün artı-

⁸ Safiyye, Seâde, *Min Târîhi Bağdâd el-İctimâî: Tatavvuru Mensibi Kâdilkudât fi'l-Fetreye el-Büveyhiyye ve's-Selcûkiyye*, Beyrut, 1988, s. 70.

⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 140, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 275, 279-280; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, XV, 255-256, 261; Güner, Ahmet, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, İzmir, 1999, s. 98.

¹⁰ Güner, Ahmet, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 104.

¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 77, 134, 144-145, 151, 166-167; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 545.

¹² Sourdel, Dominique, "Kâim bi Amr Allâh", E.I., 2. Ed. Leiden, 457-458; Sourdel, Dominique, "Al-Kâdir", E.I., 2, IV, 378; Genç, Süleyman, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşayan Dinî-Siyasî Hadiseler Ve Onun Sünnî Siyaseti", *Marife*, 2004, sy. 2, s. 220.

¹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 388-389; Güner, Ahmet, "Şîî Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", *Uluslararası İslâm Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu*, İstanbul, 2008, s. 158.

¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 32-33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 18.

¹⁵ İbn Mes'ûd nüshası hakkındaki ihtilaflar için bkz. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Tarihi*, Ankara, 1988, I, 90-103.

¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 58-59; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 519-520.

rılması için Bağdat'ın hem Sünnî hem Şîî ileri gelenlerinden tanınmış çeşitli âlim, kadı ve fakihlerin imzasının alınmasına dikkat edilmiştir.¹⁷ Ayrıca Halife, Sünnî inanca aykırı sapkın mezhep, düşünce ve gruplara yönelik Sünnî akîdeyi muhafaza amacıyla bir mücadele başlatmıştır. Bu çerçevede aykırı inanç ve düşünce sahiplerinin tevbe etmesi istenirken bu düşüncelerin müzakeresi de yasaklanmıştır. Bu karar ile Mu'tezilî-Hanefiler, Mu'tezile'den rücu ettiklerini beyan etmek zorunda kalmıştır.¹⁸ Sünnî düşünceleri bir çizgide tutabilmek ve bölünmelerin önüne geçebilmek adına 420/1029'da Ehl-i Sünnet mezhebinin esaslarını açıklayan ve aynı zamanda diğer mezheplere de reddiye tarzında hazırlanmış "*İ'tikâdü'l-Kâdirî*" isminde bir bildiri divanda okunup kabul edilmiştir. Halife, Sünnî ve Şîî halkı çatışmaya sebep olan faaliyetlerden uzak tutmaya çalışırken Fâtımîler'e karşı ise Büveyhî emirleri ve Gazneli Sultan Mahmûd'un desteğiyle mücadele etmiştir.

1. Kâim-Biemrillâh'ın Şîîler'e Karşı İç Siyasette İzlediği Politika

Kâim-Biemrillâh'ın hilâfeti süresince Bağdat'ta izlediği dinî politikanın, babası Kâdir-Billâh ile aynı doğrultuda ve meydana gelen gelişmeler ile şekillenecek devam ettiği görülmektedir. Kâim-Biemrillâh'ın Bağdat'taki Şîîler ve onların faaliyetleri karşısındaki tavrı, siyasî iktidardaki değişiklik dikkate alınıp, Büveyhî ve Selçuklu hâkimiyetinde olmak üzere iki aşamada incelendiğinde, somut bir farklılık kendini göstermektedir. Kâim-Biemrillâh, iç ve dış siyasetteki gelişmeleri değerlendirmek suretiyle idarî ve iktisadî sahada aldığı çeşitli kararlar ile Bağdat'ta Sünnî anlayışın tekrar hâkim olması yönünde çaba sarf etmiştir. Vezir İbn Müslime'nin de aktif rol aldığı Kâim-Biemrillâh'ın Şîîler'e karşı izlediği bu politikasının ve yürütülen faaliyetlerin Bağdat'taki sosyal hayata yansımaları tespit edildiğinde, Sünnî-Şîî halk arasındaki ilişkiler ve yaşanan çatışmaların nedenleri açıklığa kavuşacaktır.

a. Bağdat'ta Selçuklu Hâkimiyeti Öncesi Sünnî-Şîî Politika

Büveyhîler'in Bağdat hâkimiyeti ile bölgedeki Şîî nüfusta bir artış olmuş ve yeni Şîî merkezler teşekkül etmiştir. Kâim-Biemrillâh'ın hilafetinde Bağdat'taki bu merkezlerden, Sünnî-Şîî halk arasındaki ilişkilerin seyrinde önemli rol oynayan ve sadece Şîîler'in oturduğu Kerh mahallesi¹⁹ öne çıkmaktadır. Özellikle buradaki Şîîler'in Kerh mahallesinin karşısında yer alan, sadece Sünnîler'in oturduğu Bâbu'l-Basra'daki halk ile yaşadıkları çatışmalar, şehirdeki sosyo-ekonomik dengeleri alt üst etmiştir.²⁰

Bağdat'taki Şîî zümre, Şîa'nın Zeydiyye ve İmâmiyye kollarına mensup kişilerden oluşmaktadır. Nitekim bu zümre, Büveyhîler ile birlikte sosyal hayatta ön planda oldukları ve inançları doğrultusunda hareket edebildikleri bir devir yaşamaya başlamıştır. İktidarı kaybeden ve Bağdat'taki toplumun çoğunluğunu oluşturan Sünnî kesim ise, Şîî uygulamalara tepki göstermekle birlikte hâkim

¹⁷ Hadisenin detayları ve bildiriye imzalayan isimler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 82-83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 537-538.

¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 125-126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 121.

¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 448.

²⁰ Hüseyin Emin, *Târîhu't-Türk fi'l-Asrî'l-Selçukî*, Bağdat, 1965, s. 57.

siyasî gücün karşısında bir yaptırıma sahip olamamış ve seyirci konumunda kalmıştır. Sünnî halk, Eş'arîlik, Mâturîdîlik gibi itikâdî ve Hanefî, Şâfiî, Hanbelî, Mâlikî gibi fikhî ekollere mensup idi. Bunlar arasında özellikle fikhî yönü dışında dönem itibariyle siyasî bir misyon yüklenen Hanbelîler, Abbâsî hilâfetine ve Sünnîliğin koruyuculuğunu üstlenip, Büveyhîler karşısında en etkili muhâlefeti oluşturmuştur. Kâim-Biemrillâh döneminde de Hanbelîler, yükledikleri bu misyon ile Bağdat'ta yaşanan hadiselerde Sünnî halkı yönlendiren taraf olmuştur. Doğru bir değerlendirme yapabilmek için bu hususlar dikkate alınarak, Bağdat'ta meydana gelen ve temelinde dinî/mezhebî hassasiyetlerin yer aldığı düşünülen hadiseler ve yaşananlar karşısında hilâfet makamının konumunun ve tutumunun tespiti gerekmektedir.

Bu dönemde Bağdat'ta Sünnîler ile Şîîler arasında meydana gelen ilk hadise, İbnü'l-Esir'in eserinde Kâim-Biemrillâh'ın hilâfete geçişinin ardından 422/1031 yılı içerisinde "Bağdat'ta Fitne" başlığı altında aktardığı çatışmadır. Hadise, "el-Hazlecî es-Sûfi"²¹ lakaplı kişinin, gaza amacıyla Halîfe'den izin alıp verilen menşûr ve sancakla birlikte sefere çıkma teşebbüsü sonucu gerçekleşmiştir. Bu kişinin, topladığı silahlı adamlarla birlikte Bâbu's-Şaîr'a yürüyüp, "Bu gün Muâviye günüdür" nidalarının üzerine rahatsız olan Kerh halkının oklarla karşılık vermesi, çatışmanın ilk kıvılcımını oluşturmuştur. İmâmiye'nin önde gelen âlimlerinden ve Tâlibîler'in nakibliğini üstlenmiş olan Şerif el-Murtazâ'nın²² evine saldırılması ve Kerh'teki halka yardım ettikleri gerekçesiyle Yahudî evlerinin yağmalanması gerginliğin tırmanmasına yol açmıştır. Halîfe ise, bu yaşanan hadiselerle bir ilişkisinin olmadığını ve sefere çıkanların yanında bulunan alâmetinin de onlar tarafından parçalandığını söylemekle taraf olmayıp halkı yatıştırmaya çalışmıştır. Halîfe'nin açıklaması üzerine Büveyhî veziri harekete geçmiş, fakat onun da isyancılar tarafından öldürülmesi, tahribatin ciddi boyutlara ulaşmasına sebep olmuştur.²³ Bu hadise, İbnü'l-Cevzî tarafından 422/1030'de Kâdir-Billâh'ın hilâfeti döneminde anlatılmakta ve buna göre gaza için izin istenilen Kâdir-Billâh'tır. Olayın Rebiülevvel'de gerçekleşmesi ve Kâdir-Billâh'ın Zilhicce ayında vefat etmesi de İbnü'l-Cevzî'nin olay dizgisini doğrulamaktadır. Nitekim bu hadise, Kâim-Biemrillâh henüz hilâfete geçmeden sekiz ay önce kendisinin veliahtlık döneminde meydana gelmiştir.²⁴

Kâim-Biemrillâh'ın hilâfetine hemen öncesinde yaşanan bu Sünnî-Şîî çatışmasından sonra yaklaşık yirmi yıl kadar kaynaklarda dinî/mezhebi nedene bağlı bir hadiseden bahsedilmemektedir. Bu durgunluk dönemi, Kâdir-Billâh ile başlayıp Kâim-Biemrillâh ile devam eden Şîî politikayla mücadelenin sonuçlarının bir meyvesi olarak düşünülebilir. Fakat bununla birlikte bu süreçte ordu-

²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 213.

²² Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, Mustafa, "Şerif el-Murtaza", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 586-588.

²³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 199-200.

²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 213-114, 219-220. İbnü'l-Cevzî, yıl esasına göre kronolojik olarak yazdığı bu eserinde, yıl içerisindeki hadiseleri meydana gelme önceliğine göre kaydetme hususunda itina göstermiştir. Fakat İbnü'l-Esir, H.422 yılı hadiselerini aktarırken Kâdir-Billâh'ın vefatını Zilhicce ve fitne hadisesini ise Rebiülevvel olarak tarihlendirmesine rağmen konu başlıklarında olayların öncelik sırasını dikkatinden kaçırarak hadiseyi Kâim-Biemrillâh'ın hilâfetine sonra aktarmıştır.

nun, hâkim otoriteye karşı gerçekleştirdiği ayaklanmalar ve asayişsizliğin olumsuz sonuçlarından halkın ekonomik açıdan zarar görmesi de Sünnî ve Şîî kesim arasındaki suların zorunlu olarak durulmasında etkili olmuştur.

Bağdat'ta Sünnî ve Şîî halk arasında daha sakin bir atmosferin yaşandığı bu zaman diliminde hilâfet makamının, Sünnî akîdenin korunması ve şehirdeki düzenin muhafazası açısından attığı adımlar da kısmî olmakla birlikte olumlu sonuç vermiştir. Kâim-Biemrillâh, Sünnî bir bütünlük sağlamak ve sapkın mezheplere meylin önüne geçebilmek adına 433/1041 yılında babası Kâdir-Billâh'ın hazırlattığı Ehli Sünnet'in temel akîdesini, tekrar neşretmiştir. Bu neşir, "Kâdirî Akîdesi" olarak adlandırılmıştır.²⁵ Kâdirî akîdesi, içerik olarak Selef akîdesinin temel prensipleriyle Hanbelîliğe ait bazı inançları ihtiva etmektedir. Mu'tezile, Şîa ve hatta bazı yönlerden Eş'arîlik karşıtı bir mahiyet taşımaktadır.²⁶ İçerisinde Allâh'ın birliği, sıfatları, bu sıfatların mecazî değil hakiki olduğu üzerinde durulmuştur. Ardından îmana yer verilerek îmanın tasdik, ikrar ve amelden oluştuğu, itaat ile artıp masiyet ile azaldığı, kollara ayrıldığı belirtilmektedir. Akîdede, Allâh'ın kelâmının mahlûk olmadığı vurgulanıp Mu'tezile hedef alınmış ve mahlûk olduğunu iddia edenin kâfir ve fâsık olup tövbe etmediği müddetçe kanının helâl olduğuna hükmedilmiştir. Daha sonra ise Sahâbe konusuna değinerek Şîa'yı hedef almıştır. Sahâbe'nin bütünü sevmenin esas olduğu belirtildikten sonra, Hz. Peygamber'den sonra ümmetin en hayırlısı olan Sahâbe'nin üstünlük sırasını, Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali şeklinde sıralamıştır. Hz. Peygamber'in hanımlarına hürmetin gerekliliği, Muâviye hakkında hayırdan başka bir söz söylenmemesi ve Sahâbe arasında meydana gelen problemlere karışılmasının yanlış olduğu ifade edilmiştir.²⁷

Kâim-Biemrillâh'ın bunun yanı sıra Şîîler'e karşı aldığı iktisadî tedbir de ilk olması ve bir çeşit iktisadî ambargo niteliği taşıması yönüyle dikkat çekmektedir. Halîfe, 427/1035 yılında Mağrib'de basılan Fâtımî dinarlarının kullanılmasına son vermiştir. Şahitlerin, bu tür paralar zikredilerek yapılmış satış, kira ve borçlanma sözleşmelerine imza atmamalarını emretmiştir. Bu tarihten itibaren halk, el-Kâdiriyye, en-Nisâbüriyye ve el-Kâşâniyye şeklinde adlandırılan dinarları kullanmaya başlamıştır. Bu uygulamanın etkili bir şekilde tatbik edilip edilmediği hususunda ayrıntılı bir malumat bulunmamakla birlikte halkın malî işlerinde bu yeni paraları kullanmaya yöneldiğini aktarılmıştır.²⁸ Böylece Abbâsî sınırlarındaki Şîîler'i etkisi altına alan Fâtımî propagandasına karşı iktisadî bir hamle gerçekleştirilmiştir.

Fâtımîler'in, Kâim-Biemrillâh'ın bu uygulamasından bir yıl sonra (428/1036) Şîîler'in çoğunlukta oldukları Kûfe'de yapılan bir kanal için para göndermek istemesi, Abbâsî hilâfetinin bu kararı karşısında atılmış politik bir adım olarak görünmektedir. Kûfe halkı, bu durum karşısında nasıl bir yol izleyecekleri hususunda hilâfet makamına başvurmuştur. Kâim-Biemrillâh, hukuk-

²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 279; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 685.

²⁶ Sourdel, Dominique, "Al-Kâdirî", E.I., 2, IV, 378.

²⁷ Kâdirî Akîdesi'nin tam metni için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 279-282.

²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 253; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 222.

çularla düzenlediği bir toplantı ile Fâtımîler'in, halk arasında sempati toplamak adına gerçekleştirdiği ve siyasî bir yönü bulunan bu faaliyeti değerlendirmiştir. Paranın, bir çeşit “*kâfir düşmandan*” alınan ganimet kabul edilip maslahat gereği harcanmasında bir sakınca olmadığı yönünde hüküm verilmiştir.²⁹

Halîfe, Şîî dâîlerin propaganda faaliyetleri karşısında sessiz kalıp destekleyen ve Büveyhîler'in Abbâsî yanlısı siyasetini değiştirme çabasından dolayı Emir Ebû Kâlicâr'ı sert bir şekilde ikaz etmiş ve kendisine tepki göstermiştir.³⁰

Bağdat'taki Sünnî ve Şîîler arasında en uzun süren durgunluk süreci 441/1049 yılında sona ermiş ve 447/1055'de Tuğrul Bey'in şehre girişine kadar çatışma ve mücadeleler devam etmiştir. Şehirde kargaşanın hâkim olduğu bu dönemde yaşananlar, siyasî otoritede görülen zayıflık ile doğrudan ilişkilidir. 441/1049 yılındaki olaylar, Kerh'deki halkın, Âşûrâ gününde yaptıkları âdetlerinin yasaklanmasının ilanı üzerine gerçekleşmiştir. Şîîler'in söz konusu yasağa uymaması üzerine, Şîa ile Sünnî halk arasında patlak veren çatışmada, her bir grubun kendi inançlarına sahip bir askerî güç tarafından (Deylemlî askerler Şîîler'i, Türkler ise Sünnîler'i) desteklenmesi, çok sayıda ölüm ve yaralanmalara neden olmuştur. Kerh halkı, mahallesinin çevresine sur inşa ederek tepkisini göstermiştir. Sünnî halkın da kendi çarşılarının etrafına sur inşasına girişmesi, şehirde işleri iyice zorlaştırmış, çarşı işlevini yitirmiş ve insanların şehrin doğu yakasına yerleşmesine neden olacak kadar düzenin sarsılmasına yol açmıştır. Kâim Biemrillâh, hilafet merkezinde sükûnetin sağlanması için Ebû Muhammed b. en-Nesevî'yi Kerh'e gönderip Sünnî ve Şîî halk arasındaki bu çatışmayı sona erdirmek üzere görevlendirmiştir. Fakat halk, uzlaşmış bir tavır sergilemek suretiyle en-Nesevî'nin şehre girişine engel olmuştur.³¹ Hatta 442/1050 yılında Şîîler ile Sünnîler'in barıştığına bir göstergesi olarak Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in türbelerinin ziyaret edilip Kerh halkının Sahâbe'ye rahmet dilediği görülmektedir. İbn Kesîr'in de ifade ettiği üzere bu tavrın bir takıyye olduğu³² daha sonra gerçekleşen olaylarda kendini göstermiştir.

Nitekim 443/1051 yılında Şîîler'in inşa ettikleri burcun üzerine “*Muhammed ve Ali beşeriyetin en hayırlılarıdır*” yazmaları ve Sünnî halkın burcun üzerine “*Muhammed ve Ali beşeriyetin en hayırlılarıdır; kim bundan hoşnut olursa şükretmiş olur, kim bunu inkâr ederse de küfre girer.*” yazıldığını iddia etmesi ile tekrar bir iç karışıklık baş göstermiştir. Hanbelî taraftarlığıyla maruf olan Halîfe'nin veziri İbn Müslime'den güç alan Kadî İbnü'l-Müzehib, ez-Züheyrî ve Abdüssamed'in taraftarları, halkı olaylara iştirak hususunda kışkırtmıştır. Sünnî halk, Dicle'den Kerh'e giden suyun önünü kesip, İsa nehrinin önündeki setleri kaldırarak Şîîler'e çeşitli sıkıntılar yaşatmıştır. Kerh'ten bir grup ise Dicle kenarına inip çeşitli söylemlerle Sünnîler'e karşılık vermiştir. İbn Müslime'nin Şîîler'e karşı sert tutumu, onların olayın çıkışına sebep olan yazıyı silip, “*Allah'ın selamı*

²⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 256.

³⁰ Kâim-Biemrillâh ve Ebû Kâlicâr arasında yaşananlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kamit, Maşîde, *Büveyhîlerden Selçuklu Hâkimiyetine Geçiş Süreci: Kâim-Biemrillâh Dönemi*, (N.E.Ü.S.B.E. Basılmamış Y.L. Tezi, Konya, 2014), s. 44-51.

³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 319-320, 325; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 292.

³² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 716-717.

her ikisinin de üzerine olsun” ifadesini yazarak geri adım atmasını sağlamıştır. Fakat iki taraf arasında sükûnet sağlanamamış, çatışma esnasında Hâşimîler’den birinin öldürülmesi ve cenazenin Sünnî mahallelerde dolaştırılıp intikam çağrısında bulunulması tarafları tekrar karşı karşıya getirmiştir. Toplanan Sünnî kalabalık olaydan bir gün sonra Meşhed’i yağmalayıp Mûsâ b. Ca’fer, torunu Muhammed b. Ali, Büveyhî emirlerinden Muizzüddeve ve Celâlüddeve’nin de kabirlerinin bulunduğu türbeleri ateşe vermiştir. Kerh halkı da Hanefî fukahanın mekânını yağmalayıp, Hanefîler’in müderrisi Ebû Sa’d es-Serahsî’yi öldürerek karşılık vermiştir.

Sünnî ve Şîî halkın birbirlerine en sert şekilde karşılık verdikleri bu iç savaşın yankıları, Bağdat dışında da hissedilmiştir. Şîî halkın yaşadığı topraklarda hüküm süren Dübeys b. Mezyed, Abbâsî hilâfetine karşı tavır alarak, Kâim Bi-emrillâh adına okuttuğu hutbeye son vermiştir. Halîfe, Dübeys b. Mezyed’e bir elçi gönderip tepki göstererek Bağdat dışındaki otoriteyi tekrar sağlarken, Abbâsîler’den Nakîb Ebû Temmâm ve Tâlibîler’den Nakîb Adnan b. er-Râdî’yi problemleri tespiti ve uzlaşının sağlanması için görevlendirmiştir. İki nakîb de Kerh halkının dediğini tasdik etmiş ve bu çatışmalara son verilmesini emretmiş. Halîfe’nin düzenin sağlanması yönündeki bu çabalarına Emîr Melikü’r-Rahîm de destek vermek için adamlarını görevlendirmiştir. Halife ve Büveyhî Emîri’nin bölgede sükûnetin sağlanması için birlikte izledikleri bu siyaset uzun soluklu olmamıştır. Emîr’in görevlileri, İbn Müslime’nin Hanbelî tarafgirliği yaptığını gerekçe gösterip bölgedeki asayişin sağlanması yönündeki faaliyetlerini durdurmuştur.³³ Sünnî ve Şîî halk arasındaki düşmanlığı artıran bu yaşananlar, benzer çatışmaların 444/1052 yılında da tekrarlanmasına neden olmuştur. Kâim-Biemrillâh bu yıl hilâfet divanında, Hz. Abbâs ve Hz. Alî soyundan gelenler, hukukçular ve âlimlerin katıldığı bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda hazırlanıp okunan bildiride Fâtımî halîfesi ile seleflerinin nesep iddiaları yalanlanmıştır. Fâtımîler’in, Mecûsîler’den Deysâniyye, Yahudiler’den ise Kaddâhiyye soyundan geldikleri ifade edilip, hazır bulunan ulema tarafından da onaylanan bu bildiri çoğaltılarak farklı bölge ve ülkelere gönderilmiştir.³⁴

Halîfe’nin çatışmaların ardından bu bildiriye hazırlatması, hilafet makamınca Şîîler’in faaliyetlerinin arka planındaki Fâtımî dâilerinin çaba ve kıskırtmalarını etkisiz hale getirmek için bir önlem niteliği taşımaktadır. Fakat 445/1053 yılında yaşananlar, bu bildirinin bölgede ciddi bir yankı uyandırmadığını göstermektedir.³⁵ Nitekim Türkler’in de her iki gruba dâhil olduğu Sünnî ve Şîî halk arasındaki bu çatışmada komutanların bir araya gelip sorumluları cezalandırmaya kalkışması, kargaşanın büyümesine yol açmıştır. Kerh’ten birinin komutanlar tarafından öldürülmesi nedeniyle alevlenen çatışmada Türkler, Kerh çarşılarını ateşe vermiştir. Halkın birçoğunun göç etmesine sebep olan bu olaylar karşısında bölgenin ekonomisi büyük zarar görürken, siyasî otorite de saygınlığını kaybetmiştir. Kâim-Biemrillâh ise yaşananları yadırgayan bir tavır sergile-

³³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 329-331; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 301-302.

³⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 335-336; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 310-311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 721.

³⁵ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 340.

mekten başka bir şey yapamamış ve olayların tekrarlanmaması adına divanda, Türkler'in Kerh halkına müdahale etmemesine dair karar çıkartılmıştır.³⁶

b. Bağdat'ta Selçuklu Hâkimiyeti Sonrası Sünnî-Şîî Politika

Abbâsî hilâfetinin, Bağdat ve çevresinde Şîîler'e karşı yürüttüğü faaliyetlerin yaptırım düzeyine dış siyasette gerçekleşen değişikliklerin hissedilir bir tesiri olmuştur. Bu bağlamda en büyük değişiklik, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinden sonra yaşanmıştır. 447/1055 yılında Tuğrul Bey ile birlikte Bağdat'ta Sünnî bir siyasî güç hâkim duruma gelmiştir. Nitekim Bağdat ve çevresinde yaklaşık yüz on yıldır arka planda yer alan Sünnî kesim, artık tekrar aktif olabilecekleri bir ortama kavuşmuştur. Bu değişiklik, Halîfe'nin Abbâsî topraklarındaki Şîîler'e yönelik politikasında, kendinden emin ve daha keskin kararlar alabilmesi yönünde bir değişikliği de beraberinde getirmiştir.

Kâim Biemrillâh'ın, Selçuklular'dan aldığı desteğe dayanarak 448/1056 yılında Kerh, Meşhed (Musa b. Ca'fer'in) ve diğer yerlerde sabah ezanının, Şîîler'in okuduğu şeklinin terk edilip, Sünnîler'in okuduğu şekilde okunması hususunda emir verdiği görülmektedir. Abbâsî topraklarındaki Şîîler ise hemen her yıl çatışmalara neden olan geleneklerini yerine getirmek için mücadele etmelerine rağmen, Tuğrul Bey'in gücünden duydukları korku nedeniyle herhangi bir olaya sebebiyet vermeden emre uymuştur. Sünnî halk ise, bu dönemde Basra kapısından Şîîler'in meskûn olduğu Kerh'e girmeyi başarmıştır.³⁷

Halîfe'nin aldığı kararların ve verdiği emirlerin uygulanmasında gösterdiği hassasiyeti ile Vezir İbn Müslime, önemli bir role sahiptir. İbn Müslime, Selçuklular'ın Bağdat'a girişinin ardından 448/1056'da Kerh'te Abbâsî hâkimiyetini sembolize eden siyah bayrakların dikilmesini ve kapılarda "*Muhammed ve Ali insanların hayırlılarından*" yazılarının çıkartılmasını emretmiştir. Endişeye kapılan Kerh halkı, maruz kalabilecekleri herhangi bir zulme karşı Selçuklu Veziri Amîdülmülk tarafından korunmuştur.³⁸ İbn Müslime'den cesaret alan Sünnî halk ise, değişimden duydukları sevinç, Kerh mahallesinde Sahâbe'ye övgü içeren kasideler okuyarak göstermiştir. Kaynaklarda, İbn Müslime'nin Şîîler'in önde gelen isimleri arasında yer alan Ebû Abdullah b. el-Cellâb'ı, Şîîliği savunan ve itikâdî yönden aşırılık ifade eden söylemlerde bulunması nedeniyle ölümle cezalandırdığı aktarılmaktadır. Ayrıca dönemin önde gelen Şîî âlimleri arasında yer alan ve Sünnî halk tarafından evi yağmalanan Ca'fer et-Tûsî'nin, Bağdat'tan kaçmak mecburiyetinde kalması da bölgede yaşanan değişim hakkında yeterince fikir vermektedir.³⁹

Besâsîrî'nin Bağdat işgali ile Kâim-Biemrillâh'ın yaklaşık bir yıl devam eden sürgün hayatı boyunca Abbâsî topraklarında Fâtımî Halîfesi adına hutbe okunmuştur.⁴⁰ 451/1060 yılında hilâfet makamına tekrar dönen Kâim-Biemrillâh'ın

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 312.

³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 335.

³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 6; Sibte, Şemsu'd-Dîn Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, s. 16-17; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 735.

³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 7-8; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 736.

⁴⁰ Bu bir yıllık zaman diliminde yaşanan hadiselerin detayları ve Şîîler'in Bağdat'ta yaptıkları faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kamit, Maşide, *Büveyhilerden Selçuklu Hâkimiyetine Geçiş Sü-*

ilk icraatı, bir yıllık işgal sürecinde Mansûr Camii'nde Şîî Halîfe adına hutbe okuyan Ebu'l-Hasan b. Ahmed b. el-Muhtedî'yi görevinden alıp, yerine Ebû Ali el-Hasan b. Abdülvedûd b. el-Muhtedî'yi tayin etmek olmuştur. Ardından aynı yıl içerisinde Şîî halk için ayrı bir önem taşıyan Berâsâ Camii,⁴¹ Cuma camileri arasından çıkartılmıştır.⁴²

Kerh'te 451/1060 yılında çıkan yangında, Şîa'nın Zeydiyye koluna mensup Büveyhî veziri Sâbûr b. Erdeşîr tarafından yaptırılan, içerisinde değerli eserlerin bulunduğu kütüphanenin de yok olması dikkat çeken bir husustur. İbnü'l-Cevzî, söz konusu yangının, Besâsîr'nin Bağdat'tan çıkışından sonra Sünnî halkın, Kerh'i yağmalamaları esnasında çıktığını ifade etmiştir. İbnü'l-Esir ise yangının çıkış gerekçesine dair herhangi bir malumat vermez iken Sibt, Garsunni'me'den yaptığı nakilde yangının, Tuğrul Bey'in Besâsîr isyanı nedeniyle şehre girdiğinde çıktığını, kitapların bir kısmının yandığı ve bir kısmının da yağmalanması sonucu Kerh'teki bu bilim merkezinin yok olduğunu aktarmaktadır.⁴³ Bazı araştırmacılar, bu kütüphaneyi Şîiler'in mahallesinde kurulmuş olması ve muhtemelen Vezir Sâbûr b. Erdeşîr'in, Şîa'nın Zeydiyye koluna mensubiyeti münasebetiyle, Şîî inanca hizmet eden ilmî faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir mekân olarak değerlendirmiştir.⁴⁴ Bu da kütüphanenin özellikle hedef alınmış olma ihtimalini düşündürmektedir.

Bağdat'ta Sünnî siyasî hâkimiyetin tekrar sağlanması ile şehirdeki sosyal hayat eski düzeninde akmaya devam etmiştir. Sünnî kesimin şehir düzeninde öne çıkan genel kontrolü kendini göstermiştir. Şîî halk ise Selçuklu Sultan'ının desteğini sağlayan Halîfe'nin talimatlarına gönülsüz de olsa uymak mecburiyetinde kalmıştır.

Kâim-Biemrillâh'ın, Sünnî anlayışın şehrin genel dokusuna hâkim olduğu hilâfetinin bu döneminde, yedi yıllık sükûnetin ardından 458/1065'de tekrar Sünnî ve Şîî halk arasında sesler yükselmiştir. Hadise, Kerh halkının uzun bir aradan sonra tekrar Âşûrâ günü nedeniyle bazı âdetlerini yapmaları üzerine çıkmıştır. Şîî halkın, Büveyhîler döneminde gelenek haline dönüştürdükleri bu faaliyetleri tekrar uygulamaya geçirme teşebbüsü, Sünnîler tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Sünnî halk tepkisini, dükkânlarını kapatıp, dualar eşliğinde Dâru'l-Hilâfe'ye yürümek ve orada Kerh halkına beddua etmek şeklinde göstermiştir. Kâim-Biemrillâh, meydana gelen izdiham üzerine bir görevli vasıtasıyla Şîiler tarafından yapılanların kendileri tarafından kabul edilemez olduğunu ve bu yaşananların bir daha tekrarlanmaması için gerekli önlemlerin alınacağına dair açıklama yaparak halkı teskin etmeye çalışmıştır. Ayrıca Halîfe,

→ →

reci: *Kâim-Biemrillâh Dönemi*, s. 113-123.

⁴¹ Rivayete göre Hz. Ali'nin Hariciler'in isyanını bastırmak üzere Nehrevan'a giderken abdest alıp namaz kıldığı yerde inşa edilen Berâsâ Camii, Şîiler arasında kutsal bir mahiyet kazanmıştır. Ntekim kimi zaman Şîiler'in çeşitli faaliyetleri nedeniyle de ibadete kapatılmıştır. Özaydın, Abdülkerim, "Berâsâ" *DİA*, İstanbul, 1992, V, 471-472.

⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 55; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, s. 82.

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 48-49; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 350; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, s. 87; Hüseyin el-Hâc Hasan, *Hadâratü'l-Arab fi'l-Asri'l-Abbâsi*, Beyrut, 1994, s.41; Güner, Ahmet, "Sâbûr b. Erdeşîr", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, s. 362.

⁴⁴ Cahen, Claude, "Buwayhids or Buyids", E.I., 2. Ed, 1, 1352.

Nâkîbü't-Talibiyîn vazifesini yürüten Tâhir Ebu'l-Ġanâim el-Muammer b. Abdulah'ın bu hadiselerin yaşanmasına imkân tanıdığına dair iddiaları reddederek kendisinin tayin etmiş olduğu memurunu da savunmuştur. Kerh'te olaya iştirak edenler ve olayların gerçekleşmesine izin vermesinden dolayı sorumlu tutulan Sâhibu'ş-Şurta'nın durumu divana intikal ettirilmiş ve divandan Sahâbe'ye hakaret edene beddua edilmesi yönünde bir karar alınarak halk yatıştırılmaya çalışılmıştır.⁴⁵

Kâim-Biemrillâh'ın olayın sona erdirilmesi ve sorumluların divana sevki hususunda gösterdiği kararlı duruş, ciddi can ve mal kaybının yaşanmasını önlerken, bölgede siyasî istikrar ve otoritenin sağlandığını da göstermiştir. Ayrıca Sünnî halkın, duyduğu rahatsızlık nedeniyle olaylara dâhil olmak yerine tepkisini, doğrudan hilâfet makamına yöneltmiş olması, halk nazarında hilâfet makamının otoritesinin arttığının bir işaretidir.

2. Kâim-Biemrillâh'ın Şîîler'e Karşı Dış Siyasette İzlediği Politika

Kâim-Biemrillâh, Bağdat ve çevresinde Büveyhîler'den destek alan Şîîler ile mücadele ederken dış politikada ise Şîî-İsmâîlî anlayışa sahip ve hilâfet hususunda rakiplik iddiasında olan Fâtîmî Halîfesi Mustansır ile mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştır. İslâm tarihinde ilk Şîî hilâfeti ilan ederek Kuzey Afrika'da ortaya çıkan ve Mısır'ı ele geçirip zamanla güç kazanan Fâtîmîler, Abbâsî hilâfeti karşısında ciddi bir muhâlefeti temsil etmiştir. Bu muhâlif yapı, Kâim-Biemrillâh döneminde Mısır, Güney Suriye bölgesi, Kuzey Afrika, Sicilya, Afrika'nın Kızıldeniz sahilleri, Yemen ve Hicaz olmak üzere çok geniş bir sahada hâkimiyet kurmayı başarmıştır.⁴⁶ Nitekim Fâtîmî-İsmâîlî davetinin temelini oluşturan imamet anlayışı gereği Abbâsî hilâfetini gayri meşrû ilan eden Fâtîmîler, siyasî, dinî ve iktisadî olmak üzere Abbâsî aleyhinde çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu nedenle Kâim-Biemrillâh'ın, içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde Sünnî hilâfetin muhafazası adına bazı siyasî ittifaklar gerçekleştirdiği, Sünnî âlim ve ilmî faaliyetlerin desteklenmesi suretiyle önlem almaya çalıştığı görülmektedir.

a. Siyasî ve Askerî Faaliyetler

Fâtîmîler'in Abbâsî topraklarına yönelik yürüttüğü faaliyetler karşısında, kendisini koruyan az bir sayı dışında askeri bir güç ve iktisadî açıdan da Fâtîmî Halîfesi ile mücadele edebilecek şartlara sahip bulunmayan Kâim-Biemrillâh, devletin muhafazası adına ittifak arayışına girmiştir. Halîfe'nin Fâtîmîler'e karşı destek arayışı, batı istikametinde bir fetih politikası takip eden Selçuklular tarafından karşılık bulmuştur. Tuğrul Bey'in, Bağdat'a geliş gerekçesinde özellikle Suriye ve Mısır bölgesine hâkim olan Fâtîmîler ile savaşma gayesini vurgulaması,⁴⁷ Halîfe ile aralarında gerçekleşen elçi teatilerinde bu sorunun ele alındığını göstermektedir. Kâim-Biemrillâh, Bağdat'ta gerçekleşen Selçuklu hâkimi-

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 94-95; İbn Kesîr ise hadiseden özet bir şekilde bahsetmiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 7.

⁴⁶ Seyyid, Eymen Fuad, "Fatîmîler", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 228-231.

⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 322; Bar Hebraeus, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, trc. Ö. Rıza Doğrul, T.T.K., Ankara, 1950, I, 306; Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2003, s. 132.

yeti ile Abbâsî hilâfet makamı adına Fâtımîler'e karşı mücadele edebilecek önemli bir askerî güce kavuşmuştur. Nitekim Tuğrul Bey, Besâsîrî-Fâtîmî ittifakı karşısında verdiği askerî mücadele ile Abbâsî hilâfetinin devamı yönünde önemli bir rol oynamıştır.⁴⁸

Abbâsî Halîfesi, kendi topraklarında Fâtımîler'in yürüttüğü propaganda faaliyetleriyle mahallî emirler ve askerî komutanlar ile kurulmaya çalışılan ittifak çabalarını da karşılıksız bırakmamıştır. Fâtîmî Halîfesi adına dâî Müeyyed'in, Fars bölgesinde Büveyhî Emîri Ebû Kâlicâr ile yakınlık kurmasına karşılık Kâim-Biemrillâh, Kuzey Afrika'da hâkimiyet kurmuş ve Sünnî inanca mensup⁴⁹ Zîrî Emîri Muiz b. Bâdîs ile irtibata geçmiştir.⁵⁰

Fâtîmîler'in, Mağrib'deki hâkimiyeti açısından önemli bir yere sahip olan Zîrîler'in Kahire ile ilişkileri uzun yıllar olumlu bir seyir izlemiş ve Fâtîmîler, Mısır'a geçişin ardından Mağrib'deki kontrolü Zîrîler aracılığı ile sürdürmüştür.⁵¹ Bu ılımlı gidişat, Zîrîler'in başına halkın çoğunluğunun Mâlikî mezhebine mensup olduğu bu coğrafyada Şîî hâkimiyetin benimsenmediğinin farkında olan Muiz b. Bâdîs'in geçmesiyle değişmiştir.⁵² Fâtîmîler'in Mısır'a geçiş nedenlerinden birisi de bu bölgedeki halkın çoğunluğunun Sünnî olması nedeniyle İsmâilî-Fâtîmî mezhebine karşı direniş göstermesidir.⁵³

Kâim-Biemrillâh 435/1043 yılında Zîrî Emîri'ne, "Allah'ın kulu ve dostu Emîrül-Mü'minin Ebû Ca'fer el-Kâim-Biemrillâh'tan eşsiz hükümdar, İslâm'ın teminatı, halîfenin medar-ı iftiharı, halkın tek dayanağı, Allah'ın dininin yardımcısı, Allah düşmanlarını kahreden, Resulullah'ın sünnetini teyid eden, Emîrül-Mü'minin'in bütün Mağrib vilâyetindeki ve yine onun kılıcıyla fethedeceği yerlerdeki tek temsilcisi Ebû Temîm el-Muiz b. Bâdîs b. el-Mansûr'a" şeklinde hitap ettiği bir mektup, kılıç, at ve sancak göndermiştir.⁵⁴ İçinde bulunduğu şartları dikkate alan Muiz, Fâtîmî hilâfetinin, özellikle Vezir Ebû'l-Kasım Ali b. Ahmed el-Cercerâî'nin ölümünün ardından zayıfladığı bu dönemde, Kâim-Biemrillâh'ın

⁴⁸ Tuğrul Bey'in Bağdat hâkimiyeti öncesi iki hanedan arasında gerçekleşen müzakereler ve Besâsîrî-Fâtîmî ittifakına karşı verilen mücadele hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kamit, Maşide, *Büveyhîlerden Selçuklu Hâkimiyetine Geçiş Süreci: Kâim-Biemrillâh Dönemi*, s. 72-84, 123-130.

⁴⁹ İbn Hallikân, *Ebu'l-Abbas Şemsu'd-Din Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zemân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, V, 233-234.

⁵⁰ Makrizî, Takıyyu'd-Din Ahmed b. Ali, *İttiâzu'l-Hunefâ bi Ahbârî'l-Eimmeti'l-Fâtîmiyyîn el-Hulefâ*, Kahire, 1996, II, 190; Avcı, Casim, "Muiz b. Bâdîs", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 96.

⁵¹ Hasan, İbrahim Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Sûriye ve Bilâdu'l-Arab*, Kahire, 1981, s. 250-252.

⁵² Avcı, Casim, "Muiz b. Bâdîs", *DİA*, XXXI, 96; Muiz b. Bâdîs'in mezhebi görüşü hakkında İbnü'l-Esîr, Fâtîmîler'in inanç ve siyasetlerine muhâlif olduğunu gösteren şöyle bir hadiseye yer vermektedir. Muiz, 407/1016 yılında Kayravan'da halk arasında dolaşırken bir gruba rastlamış ve onların davranışlarının dikkatini çekmesi üzerine kim olduklarını sormuştur. Kendisine "Buñlar Râfîzî olup Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e lanet ederler." şeklinde yanıt verilmesi üzerine "Allah Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den razı olsun." diyerek kendi düşüncesini açıkça ifade etmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 114.

⁵³ Seyyid, Eymen Fuad, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye fi Mısır*, Kahire, 1992, s. 55-57; Marçais, G., "Zîrîler", *İA*, İstanbul, 1986, XIII, 576.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 265-266. İbnü'l-Esîr H. 435 yılı olayları arasında bu hadiseyi anlattıktan sonra H.442 yılı olaylarını zikrederken Muiz'in Abbâsî Halîfesi adına hutbe okutma tarihini H. 440 yılı olarak vermiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 295-296. İbn Tağrıberdî ve Süyûtî ise bu hadiseye H.443 yılı olaylarını aktarırken yer vermiştir. Bkz. İbn Tağrıberdî, *Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf, en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin, Beyrut, ts., V, 52-53; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 419.

davetine olumlu yanıt vermiştir.⁵⁵ Halîfe, Kuzey Afrika'daki gelişmeleri takip edip, gerçekleştirdiği diplomatik temas sonucunda Muiz'i kendi safına çekmeyi başarmıştır. Nitekim Muiz, Abbâsî Halîfesi adına hutbe okutmak suretiyle Fâtımîler'e karşı isyan etmiştir. Muiz'in sonraki adımı, 441/1049 yılında Fâtımî paralarını kaldırıp yerine Kâim-Biemrillâh ve kendisinin isminin yer aldığı paraların bastırılması olmuştur.⁵⁶ Ardından Zîrî Emîrî, Abbâsî hilâfetine bağlılığını bildirmek üzere Ebû Fadl b. Abdu'l-Vâhid et-Temîmî'yi elçi olarak Bağdat'a göndermiştir.⁵⁷

Muiz b. Bâdîs ve Abbâsî hilâfeti arasındaki elçilik ilişkileri, coğrafi nedenlerin zorunlu bir sonucu olarak Abbâsî-Bizans, Selçuklu-Bizans ve Fâtımî-Bizans ilişkilerinde aktif bir siyasetin gelişmesinde etkili olmuştur. Nitekim Bağdat'a ulaşıp istekleri kabul edilen Muiz'in elçisi, Abbâsî Halîfesi adına Ebû Gâlib eş-Şirazî'nin de katılmasıyla 443/1051 yılında İfrîkiye'ye gitmek üzere yola çıkmıştır. Halîfe tarafından verilen menşur, hil'at ve bayraklarla İstanbul'a ulaşan heyetin Mağrib'e geçiş izni talebi, Bizans hükümdarı IX. Konstantin Monamakos (434-447/1042-1055) tarafından reddedilmiştir. Zîrî Emîri'nin elçilerin Kayra- van'a gönderilmesi için gösterdiği çaba, Bizans hükümdarının Mısır ile aralarında bulunan dostluk anlaşmasının gerekçe göstermesi nedeniyle sonuç vermemiştir. Bizans'ın bu tavrından memnun olan Mustansır, bir elçi heyetini hediyelerle Bizans sarayına göndermiştir. Zîrî-Abbâsî elçileri İstanbul'dan Kahire'ye götürülmüş ve burada elçiler bir deve üzerinde dolaştırılmak suretiyle halka teşhir edilmiştir. Mustansır, elçileri teşhir ve Muiz'e gönderilen menşur, hil'at, bayrak ve hediyeleri Kahire'de meydanda yaktırmak suretiyle⁵⁸ Abbâsî hilâfeti- nin Fâtımîler'e yönelik faaliyetlerine bir karşılık vermiştir.⁵⁹ Kâim-Biemrillâh ise Mustansır'ın Abbâsî-Zîrî elçilerine yaptığı tahkir içeren bu uygulamaya, Fâtımîler'in nesep iddialarını yalanlayan ve hilâfetlerinin gayr-i meşru olduğunu ispatlayan bir bildiriyle yanıt vermiştir.⁶⁰ Tuğrul Bey bu bildiri ve mektup ile birlikte Bizans'a elçi göndererek Abbâsî-Zîrî elçilerinin serbest bırakılmaları yönünde teşebbüste bulunmuştur. Sultan'ın bu girişiminin ardından Bizans hükümdarı Mısır ile irtibata geçip elçilerin İstanbul'a gönderilmelerini sağlamış ve Tuğrul Bey'e özür dileklerini bildirmiştir. Fâtımîler ile ilişkisini kesmesi yönündeki talebe ise aralarında yapılan dostluk anlaşmasının süresinin bitmesine iki

⁵⁵ Makrizî, *İttiâz*, II, 190; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V, 234; Avcı, Casim, "Muiz b. Bâdîs", *DİA*, XXXI, 96.

⁵⁶ Hasan, İbrahim Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, s. 253; Seyyid, Eymen Fuad, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye fî Mısır*, s. 126-127. Fâtımî dâisi Müeyyed, Zîrî Emîri Muiz b. Bâdîs ile gerçekleştirilen irtibatın ve onun Fâtımîler'e karşı isyanının arkasında Vezir İbn Müslime'nin olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Müeyyed Fî'd-Dîn, Hibetullah eş-Şirazî, *Sîretü'l-Müeyyed fî'd-Dîn Dâi'd-Duât Tercemetü Hayâtihî bi Kalemihî*, thk. Muhammed Kamil Hüseyin, Kahire, 1949, s. 56.

⁵⁷ Makrizî, *İttiâz*, II, 216.

⁵⁸ Mustansır'ın bu tavrı, Fâtımî Halîfesi Zâhir döneminde Gazneli Mahmud'a gönderilen Fâtımî hil'ati, bayrakları ve hediyelerinin, Sultan tarafından Bağdat'a gönderilmesi üzerine Abbâsî Halîfesi Kâdir-Billâh tarafından meydanda yakılmasına verilen bir karşılık olduğunu düşündürmektedir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 153-154; İbn Tağrîberdî, *en-Nücüm*, IV, 260.

⁵⁹ Makrizî, *İttiâz*, II, 214.

⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 335-336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 310-311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 721. Makrizî, Kâim-Biemrillâh'ın yayınladığı bu bildiriye, Abbâsî-Zîrî elçilerine yapılanlara karşı bir intikam olarak değerlendirmiştir. Bkz. Makrizî, *İttiâz*, II, 223.

yıl kaldığını söyleyerek karşılık vermiştir.⁶¹

Selçuklu devletinin Abbâsî hilâfetine hâmilîğini üstlenmesi, Abbâsî-Fâtımî ilişkilerini etkilediği gibi Abbâsî-Bizans ilişkilerinde de hilâfet adına olumlu gelişmelerin gerçekleşmesine imkân sağlamıştır. 440/1048 yılında Selçuklu ordusunun Anadolu'da Hasan Kale önlerinde Bizans karşısında kazandığı zafer sonucunda Bizans komutanı Gürcü Prens Liparites'in esir düşmesi, Selçuklu-Bizans ilişkilerini diplomatik taleplerin gündeme getirileceği bir noktaya taşımıştır.⁶² Bizans hükümdarı Konstantin Peçenek istilası nedeniyle uzlaşmaya mecbur kaldığı Selçuklu Sultanı'na, Mervânî Emîri Nasıruddinle aracılığı ile sulh teklifinde bulunmuştur. Tuğrul Bey, Konstantin'in Liparites için gönderdiği fidyeyi almaksızın onu serbest bırakmış ve sulh müzakereleri için Kâim-Biemrillâh'ın akrabası Şerîf Ebu'l-Fadl b. Nasr b. İsmâil'i 441/1050 yılında İstanbul'a göndermiştir. 442/1051 yılında gerçekleştirilen görüşmelerin ardından İstanbul'da Fâtımî Halîfesi adına okunan hutbeye son verilerek, Kâim-Biemrillâh ve Tuğrul Bey adına okunması yönünde anlaşma sağlanmıştır.⁶³ Böylece Bizans-Fâtımî ittifakı ortadan kaldırılarak Abbâsî hilâfeti adına Şîi tehdidin güçlenmesinin önüne geçilmiştir.

Selçuklular'ın batı siyaseti bu dönemde, Abbâsîler'e karşı ortak düşman paydasında birleşen Fâtımî ve Bizans güçleri arasındaki ittifakı bozma yönünde şekillenmiştir. IX. Konstantin Monomakos'un 447/1055'de vefatının ardından Bizans tahtına geçen Theodora⁶⁴ sonrası Fâtımî-Bizans ilişkilerinin bozulması, Abbâsî-Selçuklu ittifakı lehine gelişmelerin yaşanmasına imkân sağlamıştır. Bu ihtilaf, Mısır'da başlayan büyük kıtlık nedeniyle Mustansır'ın, Bizans'tan buğday ve gıda yardımı talebinin Konstantin'in yerine geçen Theodora tarafından reddedilmesinden dolayı çıkmıştır. Selçuklular'ın etkisinde kalan Bizans'ın bu tavırını, aralarındaki anlaşmanın bozulması olarak değerlendiren Mustansır, Fâtımî ordusunu Bizans üzerine sevk ederek Antakya'yı kuşatmıştır.⁶⁵ Böylece Abbâsîler aleyhine olan Fâtımî-Bizans ittifakı tamamen parçalanmıştır. Nitekim 447/1055 yılında Tuğrul Bey'in elçisi, kendisine İstanbul'da Cuma namazı kılıp, Kâim-Biemrillâh ve Tuğrul Bey adına hutbe okumasına izin verilmesine dair Sultan'ın mektubunu Theodora'ya ulaştırmıştır. Mustansır'ın elçisi Ebû Abdullah el-Kudâî'nin de Bizans sarayında bulunduğu esnada Tuğrul Bey'in elçisi, kendisine izin verilmesi üzerine Cuma namazını kılıp, Abbâsî Halîfesi adına hutbe okumuştur. Mustansır, Bizans'ın bu tavrı karşısında Kudüs'teki Kumâme

⁶¹ Makrizî, *İttîâz*, II, 223-224; Azimî'nin *Târîhi*'nde bu hadisenin H.443 yılında gerçekleştiği bildirilmiştir. Bkz. Sevim, Ali, *Azimî Tarihi, Selçuklular İle İlgili Bölümler H.430-538/M.1038-39-1143-44*, T.T.K. , Ankara, 1988, s. 11; Ayrıca ortak menfaat paydasında gerçekleşen Fâtımî-Bizans ittifakı ve bu ittifakı etkileyen hususlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Surur, Muhammed Cemaleddin, *Siyâsetü'l-Fâtımîyyîn el-Hâriciyye*, Kahire, 1976, s. 239-251.

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 282-283, 289; Sevim, Ali, *Azimî Tarihi*, s. 8-9; Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.121-123.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 289; Bar Hebraeus, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, I, 304-305; Köymen, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 56; Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 123-124.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 319.

⁶⁵ Makrizî, *İttîâz*, II, 227-229; Seyyid, Eymen Fuad, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fî Mısır*, s. 139-141; Sevim, Ali, *Azimî Tarihi*, s. 12-13; Özeydin, Abdülkerim, "Müstansır-Billâh", *DİA*, XXXII, 120.

(Kamâme) kilisesine asker gönderip, mal ve hazineleri ele geçirerek Theodora'ya karşılık vermiştir.⁶⁶

Fâtîmîler, Abbâsî hilâfetine iç ve dış politikada kendilerine karşı yürüttükleri faaliyetler karşısında siyasî ve iktisadî sahadaki çeşitli teşebbüsler ile tepkisini göstermiştir. Bu amaçla doğuya giden iki ticaret yolu arasındaki rekabeti artırmayı planlayan "şark stratejisi" ne önem vermiştir. İsmâîlî mezhebini Hindistan'a giden deniz ve kara yolu üzerinde ve doğrudan Hindistan'da yaymak için çaba sarf edilmiştir. Fâtîmîler, bir yandan ekonomik canlılık sağlayarak hilâfetlerini güçlendirmeyi, diğer yandan da Abbâsî hilâfetine zayıflatmayı hedeflemiştir. Müeyyed aracılığı ile Besâsîrî isyanına da destek sağlayan Fâtîmîler, Abbâsî hilâfetine ortadan kaldırmayı başaramamıştır.⁶⁷ Selçuklu himayesine giren Abbâsî hilâfeti, Fâtîmî tehlikesinden kurtulduğu gibi Fâtîmîler de 468/1075'te Suriye bölgesini Selçuklular'a bırakmak zorunda kalmıştır.⁶⁸

Fâtîmîler'in, Abbâsî hilâfeti ile mücadele hususunda attığı önemli bir adım da Haremeyn hâkimiyeti idi. İslam dünyası açısından Hicaz'ın hâkimiyeti, diğer bölgelerden daha farklı bir mahiyet taşımaktadır. Fâtîmîler, ancak Haremeyn'e hâkim olan halîfenin bütün Müslümanlar'ın manevî liderliğini üstlenebileceği anlayışıyla Hicaz'ın ele geçirilmesi için pek çok kez teşebbüste bulunmuştur. Fâtîmîler'in Mekke hâkimiyeti, Mekke şerifliğinin kurucusu Ca'fer b. Muhammed aracılığı ile 359/969 yılında gerçekleşmiştir.⁶⁹ Bu başarıda Muiz-Lidinillâh tarafından Hasanoğulları olmak üzere Haremeyn'de etkin kişilere sağlanan imkânların önemli rolü olmuştur.⁷⁰ Yine Medine'de de emirliğini ilan eden Tahir b. Müslim, Muiz-Lidinillâh adına hutbe okutmasıyla birlikte Haremeyn'de Fâtîmî hâkimiyeti gerçekleşmiştir.⁷¹ Bu durum Abbâsî hilâfetine itibarını olumsuz etkilemiştir. Kâim-Biemrillâh dönemine gelindiğinde de Abbâsî-Fâtîmî güçlerinin Hicaz hâkimiyet yarışı devam etmiştir. 449/1057 yılında Haremeyn'in hâkimiyeti Mustansır'ın yetkisinden çıkmış, kendisinin ve atalarının adının yazılı olduğu süslemeler Kâbe'den silinmiştir.⁷² Tuğrul Bey'in Bağdat'a geliş gerekçeleri arasında zikrettiği hac yollarının güvenliğinin ve Sünnî hâkimiyetinin sağlanması⁷³ yönündeki hedefleri aşama aşama bölge hâkimiyeti ile birlikte gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu konuda, Sultan Alp Arslan döneminde Vezir Nizâmülmülk'ün çabalarıyla önemli girişimlerde bulunulmuştur. Nizâmülmülk, Mekke'ye giden yolun açılması ve güvenliğinin sağlanması hususunda Ebû Saîd el-Kâinî'yi Bağdat'a gönderip çözüm için görevlendirmiştir. Bu hususta Ebû Saîd, Halîfe'nin veziri İbn Cüheyri ile görüşüp hilâfet makamıyla birlikte çeşitli kararlar alarak hareket etmiştir. Nitekim bu çabalar sonuç vermiş ve Horasan'dan bir hac kafi-

⁶⁶ Makrizî, *İttîâz*, II, 230-231. Sevim, Ali, *Azimî Tarihi*, s. 14; Özeydin, Abdülkerim, "Müstansır-Billâh", *DİA*, XXXII, 120; Krş. Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.124-125.

⁶⁷ Seyyid, Eymen Fuad, "Fatimîler", *DİA*, XII, 231.

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 410.

⁶⁹ Seyyid, Eymen Fuad, "Fatimîler", *DİA*, XII, 230-231; Bozkurt, Nebi- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Mekke" *DİA*, İstanbul, 2010, XXVIII, 559-560.

⁷⁰ Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *Mekke-Medine Tarihi*, s. 122.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 323; Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *Mekke-Medine Tarihi*, s. 122.

⁷² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, V, 230.

⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 322; Bar Hebraeus, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, I, 306.

lesinin Mekke'ye ulaştığı haberi Bağdat'a ulaşmış fakat daha sonraki yıllarda çeşitli sorunlar da devam etmiştir.⁷⁴ Mekke Emîri Ebû Hâşim Muhammed b. Ca'fer döneminde, Fâtımîler'in zayıflama sürecine girmesi ve iktisadî kaygılar ile Haremeyn'de Kâim-Biemrillâh adına hutbe okutulmuştur. Emîr'in bu tavrı karşısında Mustansır'ın, Mısır'dan mal gönderilmesini durdurmak suretiyle bölgedeki hâkimiyetini tekrar sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Mekke Emîri'nin hutbeyi kimin adına okutacağına, Mısır ve Bağdat'tan Mekke'ye ulaşan mal miktarına göre karar vermesi, Hicaz yönetiminin mevcut durumu hakkında bilgi vermektedir.⁷⁵

Mekke Emîri 462/1069 yılında oğlu ve elçisini Alp Arslan'a göndermek suretiyle hutbenin Fâtımîler adına okunmasına son verip Kâim-Biemrillâh ile kendisi adına okutduğunu bildirmiştir. Alp Arslan ise, Mekke Emîri'ne değerli hil'atler, otuz bin dinar göndermiş ve yıllık on bin dinar da tahsisat bağlamıştır. Ayrıca Alp Arslan, eğer Medine'de de hutbe Abbâsî Halîfesi ve kendi adına okunursa yirmi bin dinar, çeşitli hediyeler ve beş bin dinar yıllık tahsisat bağlanacağı vadinde bulunmuştur.⁷⁶ Böylece Hicaz'da hâkimiyet sağlanmış olacak ve Fâtımîler'e karşı önemli bir zafer elde edilmiş olacaktı. Mustansır, 466/1073'de Mekke Emîri'ne, elçilerle birlikte yardım gönderip Alp Arslan'ın öldüğünü bildirip hutbeyi kendi adına okutmasını istemiştir. Aynı dönemde Mekke'ye gelen Ebû'n-Nasr İbrahim b. Muhammed b. Ali el-Esterâbâdî ve Sâlâr el-Horasanî'nin şahsi katkıları ve Selçuklular tarafından gönderilenlerin çeşitli ihsanların zenginliğiyle hutbenin Fâtımîler adına okunmasının önüne geçilmiştir.⁷⁷

b. İlmî ve Kültürel Faaliyetler

İslâm dünyasında tek otorite olmak ve hilâfeti temsil hakkının kendilerine ait olduğunu ispat adına mücadele eden Abbâsî-Fâtımî halîfelerinin Sünnî-Şîî politikaları, siyasî ve askerî alanda olduğu gibi ilmî ve kültürel sahada da kendini göstermiştir.

Fâtımîler'in Mısır'da hâkimiyeti üzerine Muiz-Lidinillâh'ın emriyle kurulan Kahire şehri ve burada 361/971 yılında inşası tamamlanan Ezher, Sünnî-Şîî hilâfet mücadelesinin yürütülmesinde merkez konumunda olmuştur. Ezher, kuruluşunun ardından kısa süre eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamak suretiyle İsmâilî mezhebinin tanıtımında rol oynamıştır. Fâtımî halîfelerinin Ezher'e verdikleri değer ve masraflarının karşılanması için ayırdıkları bol tahsisat, üstlenilen davet görevinin yerine getirilmesi için de ciddi bir itici güç oluşturmuştur. Fâtımîler'in saltanatı süresince Ezher, halîfelerin de bizzat katıldığı, bayram havasında gerçekleştirilen pek çok dinî kutlamanın odağı haline gelmiştir. Büyük

⁷⁴ Sibte, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, s.141.

⁷⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber*, IV, 132-133.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 384; İbnü'l-Esîr, Medine Emîri'nin Sultan'ın teklifini kabul edip etmediği hususunda bilgi vermezken Makrizî, Medine'de de Kâim-Biemrillâh adına hutbe okunduğunu ifade etmiş ve Hicaz'daki bu değişimi, Mısır'da iki yıldır devam eden kıtlık nedeniyle Mekke-Medine'ye olan mal akışının durması ile ilişkilendirmiştir. Bkz. Makrizî, *İttîâz*, II, 303-304; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, V, 85; Hasan, İbrahim Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımîye*, s. 257.

⁷⁷ Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *Mekke-Medine Tarihi*, s. 134.

kalabalıkların toplanmasıyla yapılan bu şenlikler, Şîî adetlerinin toplum tarafından benimsenmesi ve bu uygulamaların kültüre yerleşmesi yönüyle önem taşımaktadır.⁷⁸ Ezher'deki faaliyetlerin yanı sıra Fâtımîler, hilâfetlerinin meşrûyetini ve mezheplerini gerek akîde gerek hukukî açıdan temellendirmek için düzenli olarak faaliyet gösteren bir müesseseye ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle Bağdat'ta kurulmuş olan Beytülhikme⁷⁹ ile rekabet amacıyla, Kahire'de 395/1004 yılında Dârülhikme ismi verilen ilim ve kültür merkezi kurulmuştur.⁸⁰

Fâtımî Halîfesi Hâkim-Biemrillâh, Dârülhikme için değerli eserlerin temini vasıtasıyla zenginleştirilmesi yönünde çalışmalar yaparken, burada araştırma yapan, ders okutan ilim adamları ile hizmet kadrosunda görev yapanlara cömertçe tahsisatta bulunmuştur.⁸¹ Dârülhikme, Hâkim-Biemrillâh döneminde bütün ilim dallarından eserlerin bulunduğu ve başlangıçta Abdülgani el-Ezdî olmak üzere birçok Sünnî âlimin ders verip araştırma yaptığı bir kurum görünümündedir.⁸² Hâkim-Biemrillâh döneminde Sünnî karakter taşıyan bu görünümün nedeni, çağdaş araştırmacılar tarafından Youssef Eche tarafından İsmâilî propaganda neticesinde isyan etme noktasına gelen Sünnî Kahire halkını yatıştırmak ve okutulacak felsefe dersleriyle İsmâilî propagandaya bir zemin hazırlamak olarak izah edilmiştir.⁸³ Fakat daha sonra Fâtımîler, Mısır başta olmak üzere Kuzey Afrika, Filistin, Şam ve el-Cezire bölgelerinde İsmâilî doktrinini yaymak için Dârülhikme'yi hem bilgi hem de propaganda merkezi olarak kullanmıştır. Devletin fakih ve kadılarının, "Dâi'd-duât" denilen baş dâi'nin başkanlığında pazartesi ve perşembe günleri toplanıp mezhebin itikadî ve fikhî meseleleri üzerinde müzakereler yaptığı bilinmektedir. Bu müzakerelerin yapıldığı oturumlar, "*mecâlisü'l-hikme*", olarak isimlendirilmiştir. Nitekim Mustansır-Billâh (427-487/1036-1094) döneminde Dârülhikme'de, Fars'ta yürüttüğü başarılı davet faaliyetlerinin ardından dâi'd-duât görevine getirilen Müeyyed Fi'd-Dîn, tam 800 oturum düzenlemiş ve buradaki tutanakları değerlendirilip sekiz büyük cilt haline getirilmiştir. Oturumlar, fıkıh, felsefe, siyaset, edebiyat konularıyla birlikte İsmâilî doktrini açısından nasların te'vili, nübüvvet ve imamet gibi meseleleri ihtiva ediyordu.⁸⁴ Müeyyed'in meclislerdeki müzakere faaliyetleri ve insanlar üzerindeki etkisi dikkate alındığında, Abbâsî topraklarında gerçekleştirdiği davette elde ettiği büyük başarıların ardından, çalışmalarına elde ettiği mevki ile birlikte Kahire'de devam ettiği görülmektedir. Müeyyed'in yürüttüğü çalışmalar, Kâim-Biemrillâh ve İbn Müslime'nin, kendisini Abbâsî hilâfeti adına tehdit olarak kabul edip yakalamak için çaba göstermelerinde haksız olmadığını göstermiştir.

Fâtımîler'in bu teşebbüsleri karşısında Kâim-Biemrillâh da gücü nispetinde çeşitli tedbirler almıştır. Halîfe, Bağdat'ta Fâtımîler'in neseb iddialarının asılsızlığına yönelik hazırladığı bildiriye dönemin meşhur âlimlerinin onayına sunarken,

⁷⁸ Âşûr Saîd Abdülfettâh, "Ezher", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 59.

⁷⁹ Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Demirci, Mustafa, *Beytül-hikme*, İstanbul, 1996.

⁸⁰ Makriî, *İttîâz*, II, 56; Hüseyin el-Hâc Hasan, *Hadâratü'l-Arab fî Asri'l-Abbâsî*, Beyrut, 1994, s. 40.

⁸¹ Kaya, Mahmud, "Dârülhikme", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 537.

⁸² Hüseyin el-Hâc Hasan, *Hadâratü'l-Arab fî Asri'l-Abbâsî*, s. 40.

⁸³ Erünsal, İsmail E., "Dârüliim", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 540-41.

⁸⁴ Kaya, Mahmud, "Dârülhikme", *DİA*, VIII, 538.

halk nazarında daha geçerli olması adına İmâmiye'nin önde gelen âlimlerinden Tâlibîler'in Nakîbi Şerîf el-Murtazâ'nın da onayının alınmasına ihtimam göstermiştir.⁸⁵ Murtazâ, şahsiyeti, üstlendiği resmî görevleri, bilgisi, edebî yetenekleri, öğrenci yetiştirme ve eser telifi gibi faaliyetleriyle Bağdat'ın siyasî ve sosyal hayatında halkın değer verdiği etkili bir kişi idi. Kâim-Biemrillâh hilâfete geçtiğinde kendisine ilk biat eden kişi olan Murtazâ'nın, daha sonra da hilâfet makamıyla ilişkileri olumlu bir seyir izlemiştir. Nitekim Bağdat'taki Sünnî-Şîî çatışmalarında uzlaşmanın sağlanmasına dair olumlu girişimlerde de bulunmuştur.⁸⁶ Halk nazarında değer verilen Şîî bir âlimin böyle bir bildiriye onaylaması Fâtımîler'in itibarı açısından olumsuz bir etkiye neden olmuştur. Nitekim Bizans ve Haremeyn topraklarında bu olumsuz etkinin bir müddet yansması görülmüştür.⁸⁷

Kâim-Biemrillâh döneminde en önemli ilmî faaliyet ise Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından gerçekleştirilmiştir. Nizâmülmülk, Fâtımîler'in ilmî sahada yoğun bir propagandaya giriştikleri dönemde, Ehl-i Sünnet akîdesini güçlendirmek ve devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek için ülkenin her tarafında medreseler açma kararı almıştır.⁸⁸ Bu hususta Sultan Alparslan'dan izin alan Vezir, ilk Bağdat olmak üzere daha sonra Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Horasan, Mâverâünnehir, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde kurulacak olan medreseler için çalışmalarına başlamıştır. Nizâmülmülk Bağdat'taki medresenin inşasıyla ilgilenmek üzere Bağdat Amîdi el-Kâşî'yi görevlendirmiştir. 457/1065 yılında inşası başlatılan Nizâmiye Medresesi 459/1067 yılının Zilkade ayında tamamlanmıştır.⁸⁹ Medresede ders vermek üzere Ebû İshak eş-Şîrâzî görevlendirilmiştir. Fakat medresenin gasp edilmiş arazi üzerinde yapıldığı söylendiği için Ebû İshak'ın tereddüt etmesi üzerine bir müddet İbnü's-Sabbâğ ders vermiştir. Nizâmülmülk'ün ısrarı ve Kâim-Biemrillâh'ın ricası üzerine ders vermeyi kabul eden Ebû İshak tekrar Nizâmiye Medresesi müderrisliğine getirilmiştir. Nizâmülmülk, medresenin her türlü ihtiyacını karşılamak için vakıflar kurmuş ve medresenin yakınında yaptırdığı çarşı ile birlikte arazi, hamam ve dükkânların gelirlerini müderris ve öğrencilere tahsis etmiştir.⁹⁰ Selçuklu Amîdi Ebû Sa'd el-Müstevfî'nin de 459/1067 yılında Bağdat'a gelip Ebû Hanîfe'nin türbesinin yanına bir medrese inşa ettirdiği bilinmektedir. Fakat bu medresenin hocaları ve işleyişine dair bir malumat bulunmamaktadır.⁹¹

Bağdat, yaşanan tüm siyasî krizlere rağmen İslâm dünyasının önde gelen ilim merkezi olma vasfını korumuştur. Bu dönemde birçok âlimin, Bağdat'ta

⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 82-83, 335-336; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 73, 310-311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 721.

⁸⁶ Öz, Mustafa, "Şerîf el-Murtazâ", *DİA*, XXXVIII, 586-587.

⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 335-336; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 310-311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 721; Makrizî, *İttîâz*, II, 223; Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *Mekke-Medine Tarihi*, s. 125.

⁸⁸ Holt, P.M. Lambton, A.K.S., Lewis, B., *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, s. 157-160; Özdemir, M. Nadir, *Bağdat'ta Türk Egemenliği*, Konya, 2008, s. 94-95.

⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 91, 102; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 375, 380; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 420; Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul, 2011, s. 652.

⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 102-103; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 380; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, s. 153, 161; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 420-421; Aybakan, Bilal, "Şîrâzî, Ebû İshak", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 185.

⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 100; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 379-380.

ders halkaları oluşturmak ve eserler telif etmek suretiyle ilmî faaliyetlerini yürüttüğü bilinmektedir. Kudûrî, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû't-Tayyib et-Taberî, Mâverdî, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Hatîb el-Bağdâdî, Ebû İshak eş-Şîrâzî, İbnü's-Sabbâğ, Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî dönemin önde gelen âlimleridir. Âlimlerin bir kısmı yetenekleri ölçüsünde diploması ve yargı alanında Halîfe tarafından görevlendirilmiştir. Bazısı ise idarî görev kabul etmeyip sadece ilim ile meşgul olmuştur. Dönemin âlimleri tarafından kelam, tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî ilimlerin verildiği ders halkaları oluşturmak ve Şîî grupların iddialarını yanıtlayarak çürütmek suretiyle bu gruplara karşı mücadele edilmiştir.⁹²

Kâim-Biemrillâh'ın hilafeti döneminde Sünnî düşüncenin yeniden yapılması politikaları içerisinde önemli bir role sahip olan Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya Halîfe'nin ilgisi dikkat çekicidir.⁹³ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, hocası İbn Hâmid'in vefatı üzerine onun meclisinde ders vermiştir. Cuma namazından sonra Mansûr Camii'nde verdiği hadis derslerine devlet adamları ve meşhur âlimlerin de katıldığı bilinmektedir. Kâdî'l-Kudât İbn Mâkûlâ'nın vefatı (447/1055) üzerine Halîfe, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'yı Dârulhilâfe ve Harim kadılığına görevlendirmek istemiştir. Önce isteksiz olan Ebû Ya'lâ, tören alaylarına, sultanı karşılama merasimlerine katılmamak, saraya çıkmamak, sorumlusu olduğu Nehrümuallâ ve Bâbü-lezc'deki kaza merkezlerine de ayda birer gün gitmek şartıyla bu görevi kabul etmiştir. Harim kadılığına Ebû't-Tayyib et-Taberî gibi değerli bir âlimin adaylığı söz konusu iken Kâim-Biemrillâh, Ebû Ya'lâ'yı tercih etmiş ve bir süre sonra Harran ve Hulvan kadılığını da onun sorumluluğuna vermiştir.⁹⁴ Halîfe'nin bu kararı, Ebû Ya'lâ'nın ilmî yetkinliği kadar Halîfe'nin yürüttüğü Sünnî politikanın bir uzantısı olarak verilmiş bir karar düşüncesini uyandırmaktadır.

Kâim-Biemrillâh döneminde bilhassa diplomasideki yeteneği ile dikkat çeken Mâverdî'nin, yürüttüğü kadılık görevinin yanı sıra hem Büveyhî hem de Fâtımîler karşısında Abbâsî hilâfetine muhafazasını sağlamak adına destek verdiği görülmektedir. Nitekim Mâverdî, Abbâsî Hilâfeti'nin son bir buçuk asır içerisinde elinde bulundurduğu yetkiler açısından yaşadığı olumsuz tabloyu dikkate alarak, dönemin son iki Halîfesi Kâdir-Billâh ya da Kâim-Biemrillâh'ın isteği üzerine "*el-Ahkâmü's-Sultâniyye*" isimli eseri kaleme almıştır.⁹⁵ Ortaya koyduğu hilâfet teorisinde, içinde yaşadığı dönemin olumsuz şartlarının hissedilmesi, çeşitli zafiyet koşullarında halîfeliğin meşruiyetine dair bir izah getirme çabası, onun Abbâsî hilâfet makamına olan desteğinin bir göstergesidir.

3. Kâim-Biemrillâh Döneminde Sünnî Mezhep Çatışmaları

Büveyhîler'den Selçuklular'ın siyasî egemenliğine geçiş, Kâim-Biemrillâh'ın yönetiminde, siyasî, iktisadî ve dinî politikadaki hedef değişikliğini de beraberinde getirmiştir. Büveyhî dönemindeki dinî politika daha çok Sünnî-Şîî çatışmaları ekseninde şekillenirken, Selçuklu hâkimiyetinde ise güç mücadelesinin, siyasî şartlardaki değişikliğe paralel olarak zamanla Sünnî mezhepler arasındaki

⁹² Meriyzan Useyrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'l Irak fi'l Asri's-Selcukî*, Mekketü'l-Mükerrreme, 1987, s. 257.

⁹³ Koca, Ferhat, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 527.

⁹⁴ Kallek, Cengiz, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 254.

⁹⁵ Gibb, H.A.R., *Studies on the Civilisation of Islam*, trc. Kadir Durak vd., s. 157, 170-180.

çatışmalar eksenine kaydığı görülmektedir.

Dinin inanç esaslarını veya amelî hükümlerini anlama ve yorumlama konusunda kendine özgü yaklaşımlara sahip düşünce sistemleri etrafında gerçekleşen ekolleşme olarak tanımlanan mezhep, itikadî ve fikhî olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.⁹⁶ Bireye sosyal bir kimlik kazandıran mezhebin, itikadî ve fikhî yönünün yanı sıra siyasî ve idarî alanda da bir karşılığının olduğu görülmektedir. Nitekim bir mezhebin yönetim tarafından benimsenmesinin, kadılıkların, kadıların emrindeki memurların ve hatta eğitim sistemi ile üst bürokrasinin o mezhebin müntesiplerine açılması anlamına geldiğini tarihî seyir göstermektedir. Böylece mezhep, bir taraftan itikadî, siyasî ve iktisadî isteklerini duyuran siyasî bir grup vazifesini üstlenirken, diğer yönüyle de sosyal bir organizasyon işlevi görmüştür. Mezhebin siyasî ve idarî veçhesinin bulunması ve yönetimin kimi zaman belirli bir mezhebe eğilim gösterirken diğer mezhep taraftarlarına menfî bir tutum takınması, çatışmalara sebebiyet veren önemli nedenler arasındadır.

Bu dönemde Bağdat başta olmak üzere hilâfet topraklarında mevcut mezhepler arasındaki ilişkinin tam olarak tespitin ve değerlendirilmesinin önünde bazı problemler bulunmaktadır. Çünkü bu dönemde kimi mezheplerin tedvin aşamasının tamamlanmasına rağmen, yeni itikadî fırkaların oluşmaya başlamasıyla birlikte âlimlerin görüşlerinde gözlenen bazı değişikliklere bağlı olarak net bir ayırımın yapılamaması, tasniflerin sıhhatine zarar vermektedir. Yani âlimler itikadî ve fikhî olarak farklı mezheplerin görüşlerini benimseyebilmeleri nedeniyle genel tanımlamalar yanlış değerlendirmelere yol açmaktadır. Nitekim bu dönemde gerçekleşen münazaralardaki görüş sahipleri, kaynaklarda Şâfiî-Eş'arî, Şâfiî-Mu'tezilî, Hanefî-Mu'tezilî, Şiî-Mu'tezilî ve hatta Hanbelî-Mu'tezilî olarak tanımlanabilmektedir. Ayrıca mevcut çatışmaların doğrudan mezhep anlayışından kaynaklanmadığı, ancak ihtilaf eden tarafların kaynaklarda mensup buldukları mezheplerle zikredilmeleri gibi yanıltıcı bir yön de bulunmaktadır. Bundan dolayı söz konusu hususlar dikkate alınıp, hilâfet topraklarındaki bu ekolleşme sürecinde siyasî idarenin genel mezhebî eğilimleri ve bu çerçevede gerçekleştirilen uygulamalar ele alınmaya çalışılacaktır.

Güç mücadelesinin Sünnî-Şiî ekseninde şekillendiği Büveyhî döneminde sosyal meşruiyet sorununun önüne geçmek adına hanedanın, Şiîliğe açık destek vermek yerine Mu'tezile'ye imkân sağlama yolunu seçtiği görülmektedir.⁹⁷ Kâdir-Billâh'ın 408/1016 yılında yayınladığı bildiri ile Sünnî akîdeye muhâlif olan Râfizîler'in yanı sıra Mu'tezilî-Hanefîler'in de, Mu'tezile'den rücu ettiklerini beyan etmek zorunda kalması, dönem içerisindeki mezhepsel bir algı kargaşasına işaret etmektedir.⁹⁸ Bu dönemde Hanefîler arasında beş farklı itikadî mezhebin mensuplarının bulunduğu ve aynı durumun Şâfiîler için de geçerli olduğu ifade edilmiştir. İslam dünyasının ilmî merkezi olan Bağdat, tüm mezhep mensuplarının buluştuğu bir şehir olmuş ve Selçuklu dönemine kadar hemen her

⁹⁶ Üzüm, İlyas, "Mezhep", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 526.

⁹⁷ Koçyiğit, Talat, *Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1984, s. 86-87; Aybakan, Bilal, "Şîrâzî, Ebû İshak", *DİA*, XXXIX, 185.

⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 125-126; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 121.

mezhepten âlim burada ders halkaları kurmuştur.⁹⁹ Bununla birlikte Bağdat'ta daha çok siyasî alanda kendini hissettiren ve Sünnî hilâfetin Şîîler karşısında himayesini üstlenen Hanbelîler'in diğer mezhepler karşısında Bağdat'taki etkinlikleri öne çıkmaktadır.. Hanbelîler'in bir kısmı, Kâim-Biemrillâh tarafından tekrar gündeme getirilip ilan edilen Kâdirî İtikâdî'ndan da destek alarak Mu'tezile'ye karşı baskılarını artırmıştır.¹⁰⁰ Hanbelîler, geçmişte yaşanan “*Mihne Hadiselerinin*” de etkisi ile Mu'tezile ve öğretilerine karşı en sert tepkiyi gösteren grubu temsil etmiştir. Nitekim Mu'tezilî müderris Ebû Ali b. Velîd (v.478/1085), Bağdat'ta 456/1063 yılında Hanbelîler'den Abdussamed ve taraftarları tarafından saldırıya uğrayarak dövülmüş, hakarete maruz kalmış ve Mansûr Camii'nde bu mezhep mensuplarını küfürle itham eden vaazlar yapılmıştır.¹⁰¹ Ebû Ali b. Velîd'in Hanbelîler'in kendisine yönelik saldırgan tutumları nedeniyle elli yıl boyunca evinden rahat bir şekilde dışarı çıkamayıp sanki bir tutsak gibi yaşamak zorunda kaldığı ifade edilmiştir.¹⁰²

Mu'tezile ile mücadelede bu dönemde öne çıkan isim, Hanbelîler'in lideri olan, toplum içinde kendisine saygı gösterilen ve hocası Ebû Ya'lâ tarafından da taltif edilen eş-Şerîf Ebû Ca'fer'dir.¹⁰³ Ebû Ca'fer 1067'de Mu'tezilî düşünce eksenindeki fikirlerin okutulmasına ve öğretilmesine tepki göstermiştir.¹⁰⁴ 1068 yılında Mu'tezilî düşünceye davette ısrarcı bir tutum sergileyen Ebû Ali b. Velîd'in kelim ilminde kendisine hocalık yaptığı Hanbelî âlim İbnu Akîl'in, Mu'tezile ve Hallâc-ı Mansûr'un görüşlerine ilgisi bulunması sebebiyle zulme maruz kalmasında rol oynamış ve öldürülmesi için fetva verdiği bilinmektedir.¹⁰⁵ Hanbelîler Mu'tezile'ye atıfta bulunup akli metodları kullandığı gerekçeyle İbnu Akîl'in eserlerine de saldırmıştır. Hanbelî olan İbnu'l-İmâd, Ebû Ca'fer'in Hanbelîleri kışkırttığını ve İbnu Akîl'e yapılanlar hususunda etkili olduğunu söylemektedir.¹⁰⁶ İbnu Akîl'in “*Kendi mezhebimizin mensupları kanımı talep edecek kadar bana eziyet ettiler.*” ifadesi de bu durumu teyit etmektedir.¹⁰⁷ Nitekim can güvenliği endişesi ile hilâfet sarayına sığınmıştır. Baskı sürecinin

⁹⁹ Başoğlu, Tuncay, “Hicri Beşinci Asırda Fıkıh”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1998, c. 3, sy. 2, s. 118, 121.

¹⁰⁰ Safiyye, Seâde, *Min Târîhi Bağdâd el-İctimâi: Tatavvuru Mensibi Kâdilkudât fî'l-Fetreyen el-Büveyhiyye ve's-Selcûkiyye*, s. 73.

¹⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 88.

¹⁰² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 441; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 97; İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr Ebû Ali b. Velîd'in evinden çıkmasına engel olanları Ehl-i Sünnet mensupları olduğunu aktarırken, İbnü'l-Esîr ise Bağdat halkı olarak tanımlamada bulunmuştur.

¹⁰³ Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvud-Muhammed Naîm el-Araksûsi, Beyrut, ts., XVIII, 91, 546; Muhalefet hususunda dönemin tipik Hanbelî fakihlerinden biri, Berbehârî ve İbn Batta'nın aksiyon ve anlayışının adeta takipçisi olan Şerîf Ebû Ca'fer el-Haşimî dikkat çekmektedir. Ebû Muhammed el-Hallâl, Ebû İshak el-Bermekî, Ebû Ya'la el-Ferra, Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî gibi fakih ve muhaddislerin ders halkalarında yetişmiş Selef akidesinin ve Abbâsî hilâfeti otoritesinin yeniden tesisi için faaliyetlerde bulunmuştur. Koca, Ferhat, “Hanbelî Mezhebi”, *DİA*, XV, 528.

¹⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 105-106.

¹⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 113; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî, *Tahrîmu'n-Nazar Fi Kütübî Ehlî'l-Kelâm*, nşr. G.Makdisî, Cambridge, 1985, s. 4; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVIII, 490; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 19, 37; İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Fellâh Abdulhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri min Zeheb, Beyrut, 1979, IV, 37.

¹⁰⁶ İbnu'l-İmâd, IV, 37.

¹⁰⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XIX, 448; İbnu'l-İmâd, IV, 36.

uzun bir müddet devam etmesi¹⁰⁸ üzerine İbnu Akîl, Hanbeliler tarafından tepki gösterilen görüşlerinden vazgeçtiğini açıklamak zorunda kalmıştır.¹⁰⁹ Ebu Ca'fer'in bu faaliyetlerinde, Kâim-Biemrillâh ile arasında bulunan akrabalık bağına duyduğu güvenin de bir tesiri olmalıdır.

Mu'tezile, kelâmî sahada ise Sünnî çevreden destek gören Eş'arîler ile bir mücadele süreci yaşamıştır. Eş'arî'nin görüşlerinin belirli bir sisteme oturtulduğu bu dönemde düşüncelerinin tenkit edilmesiyle itibarlarını zamanla kaybeden Mu'tezilîler, Eş'arî mensuplarına karşı bilenmiştir.¹¹⁰ Mu'tezile adına, oluşan bu tepkiyi idarî cephede temsil eden isim ise Mu'tezile taraftarı olarak tanımlanan Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî'dir.¹¹¹ Amîdülmülk'ün mezhebi hakkında Şîi-Mu'tezilî¹¹², Râfizî-Mu'tezilî¹¹³ gibi tanımlamalar mevcuttur.¹¹⁴ Başka bir rivayette Amîdülmülk'ün Şîi, Tuğrul Bey'in de Mu'tezilî olduğu aktarılmıştır.¹¹⁵ Fakat Tuğrul Bey'in Abbâsî hilâfeti ile ilişkileri doğrultusunda izlediği Sünnî politika ve Büveyhîler'e karşı siyasî ve dinî mücadele dikkate alındığında vezirin Şîi olması ihtimal dâhilinde görünmemektedir.¹¹⁶ İslam dünyasında Sünnî çevrelerce kabul gören Eş'arîlik, Amîdülmülk'ün Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ve mensuplarının ehl-i bid'at sayılması, ilmî faaliyetlerinin engellenmesi şeklinde izlediği siyaset nedeniyle sıkıntılı bir süreçle karşı karşıya kalmıştır.¹¹⁷ Eş'arîler bu dönemde adeta iki asır önce yaşanan "Mihne" hadisesinin bir benzerine maruz kalmıştır. Amîdülmülk'ün mezhebî taassubu sonucu ortaya çıkan hadise tarihe "Ehl-i Bid'at'e lanet kampanyası" şeklinde yansımıştır.¹¹⁸ Mu'tezile ve Eş'ariyye arasında Horasan'da başlayan bu mücadele 445/1053 yılında başka bölgelere de yayılmıştır.¹¹⁹ Kaynaklarda aktarılan malumata göre, Amîdülmülk'ün Tuğrul Bey'den minberlerde Râfizîler'e lanet okunması hususunda izin istediği, fakat Mu'tezilî Vezir'in dinî ve siyasî bir taassupla bu iznin kapsamına Eş'arîler'i de dâhil ettiği anlaşılmaktadır.¹²⁰ Sübkî, Amîdülmülk'ün Sultan'dan

¹⁰⁸ İbnu'l-İmâd, IV, 37; Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Akîl", *DİA*, İstanbul,1999, XIX, 302.

¹⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 143-144; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 37.

¹¹⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, "İbnu Furek", *DİA*, İstanbul,1999, XIX, 496.

¹¹¹ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 420; Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2000, s. 240.

¹¹² Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, Kahire, 1918, III, 390; Özeydın, Abdülkerim, "Kündürî", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 555.

¹¹³ İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b.Hibetullah, *Tebyinu Kezibi'l-Müfterî*, nşr. M. Zâhid el-Kevserî, Beyrut, 1979, s. 108.

¹¹⁴ İbn Kesîr, 1056 yılında Reisü'r-Rüesâ'nın Râfizîler'e olan sert tutumu karşısında Amîdülmülk'ün onları himaye etmesini vezirin Râfizîler ile olan ilişkisi bağlamında anlama eğiliminde bulunmuştur. Fakat İbnü'l-Esir vezirin bu tavrının nedenini, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinde askerlerine saldıranlara karşı Kerh'te oturan Şîiler'in Selçuklu askerlerine yardımcı olması sonucunda ortaya çıktığını söylemektedir. Onların bu tutumu Tuğrul Bey tarafından memnuniyetle karşılanmış ve kendilerine iyi davranılıp himaye edilmeleri emredilmiştir. Bunun üzerine Amîdülmülk tarafından bu mahalleye bir süvari birlik görevlendirilmiştir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV 735-736; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 323-324.

¹¹⁵ Kazvînî, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-Ibâd*, Beyrut, ts., s. 474.

¹¹⁶ Özdemir, M. Nadir, *Bağdat'ta Türk Egemenliği*, s. 101-102.

¹¹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 138-139.

¹¹⁸ İbn Asâkir, *Tebyinu Kezibi'l-Müfterî*, s. 108; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, I, 669; Özler, Mevlüt, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'at'e Lanet Kampanyası" I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler II, s. 173.

¹¹⁹ Koçyiğit, Talat, *Kelamcılarla Hadîşçiler Arasındaki Münakaşalar*, s. 86-87.

¹²⁰ İbn Asâkir, *Tebyinu Kezibi'l-Müfterî*, s. 108; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 365; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 138-139; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III, 391; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, I, →→

bidatçilere yönelik aldığı izni Eş'arîleri de içine alacak şekilde bizzat kendisinin saptırdığını söylemiştir.¹²¹

Yürütülen faaliyetin Amîdülmülk'ün Mu'tezile mezhebine mensubiyeti nedeniyle itikâdî yönü bulunduğu kadar siyasî açıdan da Nîşâbûr'da Şâfiîler'in liderlerinden Ebû Sehl Muhammed b. Muvaffak'a karşı duyduğu rekabet de göze çarpmaktadır. Ebû Sehl, Amîdülmülk'ü kâtip olarak Tuğrul Bey'e tavsiye eden Nîşâbûr'lu el-Muvaffak'ın oğludur. Ebû Sehl'in Sultanlar ile iyi ilişkiler içinde hatırı sayılır bir aileden gelişi, babasından sonra Nîşâbûr'da Şâfiîler'in önderliği vazifesine getirilmesi, devlet erkânının yanı sıra halkın da sevgisini kazanması ve özellikle Nîşâbûr kışlası ile olan sıkı bağlantıları, Amîdülmülk'ün mevkisi hususunda endişelenmesine yol açmış olabilir.¹²² Nitekim Ebû Sehl'in durum hakkında Tuğrul Bey'le görüşmeyi ilgili makamları aşır başaramaması¹²³ da Vezir'in siyasî kaygıları hakkındaki ihtimalleri güçlendirmektedir.

Dinî duyarlılığıyla tanınan ve hilâfet makamı ile ilişkilerine özel hassasiyet gösteren Tuğrul Bey'in faaliyetler karşısındaki tutumu, Amîdülmülk'ün siyasî platformdaki başarılarının da etkisiyle batıl mezheplerle mücadele hususunda vezirine duyduğu güvenin bir gereği olarak olaylara müdahil olmadığını düşündürmektedir. İleri sürülen bir görüşe göre Tuğrul Bey'in tavrı, devletin kurulma sürecinde olması nedeniyle tahsil imkânı bulamaması, mezhebî ve felsefî tartışmaların içeriğine uzak olup mezheplerin bidat noktasındaki ayrımını yapabilecek bir entelektüel bilgi birikiminden yoksun olmasından dolayı Amîdülmülk'ün tesiri altında kalmış olmalı şeklinde değerlendirilmektedir.¹²⁴

Eş'arî âlimlerden Kuşeyrî 436/1044'de Eş'arî'nin hadis ehlinde olup Sünnî akîdeye bağlı olduğuna dair bir fetva vermiştir. Eş'arî âlimlerin maruz kaldığı bu baskı karşısında Irak'taki Şâfiî ve Hanefî âlimler de Eş'arî'nin, Sünnî çizgide olduğuna dair fetvalar vererek tepki göstermiştir.¹²⁵ Baskıların zulüm boyutuna ulaşması nedeniyle Kuşeyrî, 446/1054 yılında ulemaya hitaben “*Şikâyetu Ehl-i-Sünneti Bihikâyeti Mâ Nâlehum Mine'l-Mihneti*” isimli bir mektup kaleme almıştır.¹²⁶ Bu hamleyi karşılıksız bırakmayan Amîdülmülk, söz konusu mektup hakkında Tuğrul Bey'i tahrik edip Kuşeyrî, Reis el-Furâtî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Ebû Sehl b. Muvaffak'ın hapsedilmesi için izin almıştır. Cüveynî saklanmak suretiyle hapsedilmekten kurtulurken Reis el-Furâtî ile Kuşeyrî yakalanıp Nîşâbûr'un eski kalesine kapatılmıştır. Kapatıldığı kaleden kurtulan Kuşeyrî, 448/1056 yılında bir grup âlim ile birlikte Kâim-Biemrillâh'ı ziyaret etmiştir. Halife tarafından iyi karşılanan Kuşeyrî, onun desteğini alarak

→ →
667, 670.

¹²¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III, 391.

¹²² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 364; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, IV, 208-209,210; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyin*, I, 667-668.

¹²³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III, 391; IV, 209-210.

¹²⁴ Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 312; Özler, Mevlüt, “*Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bidate Lanet Kampanyası*”, s. 174; Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul, 2009, s. 275-276.

¹²⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III, 374-376; Uludağ, Süleyman, “*Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin*”, *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 274.

¹²⁶ İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî*, s. 110; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III, 399-423.

Nişâbûr'a dönebilmiştir.¹²⁷ Kaim-Biemrillâh bu tavır ile hilâfet makamı adına siyasi idareden farklı bir siyaset izleyerek ılımlı bir yaklaşım sergilemiştir. Nitekim Bağdat'ta Hanefî Kâdîlkudat Ebû Abdullah ed-Demeğânî, Eş'arîler'e lanet edilip onların tekfir edilmesi hususunda, böyle bir uygulamanın dinen caiz olmadığı ve devlet tarafından engellenmesinin zorunlu olup yapanların ise cezalandırılması gerektiği yönünde bir açıklamada bulunmuştur.¹²⁸

Mu'tezilî baskılar nedeniyle sıkıntılı bir süreç geçiren Eş'arîler, 447/1055 yılında ise Hanbelîler ile aralarında fikhî ihtilaflardan kaynaklanan tartışmalara girip bu süreçte iki farklı cephede mücadele etmek zorunda kalmıştır. Hanbelîler namazda besmelenin açıktan okunması, sabah namazında kunut dualarının okunması ve ezandaki şehâdet ifadelerinin tekrarlanmasına muhalefet edip Eş'arîler'e karşı çıkmıştır. Bu düşüncelerine resmiyet kazandırmak için önde gelen isimlerden Ebû Ali b. el-Ferrâ ve İbnü't-Temîmî'nin önderliğinde hilâfet divanına müracaat edilmiştir. Fakat şikâyetleri Kâim Biemrillâh tarafından dikkate alınmayıp sert bir tepki ile karşılanmıştır. Hilâfet makamından istedikleri yanıtı alamayan Hanbelîler, Bâbu'ş-Şair'de bir mescide gidip imamın besmeleyi açıktan okumasına fiilî müdahalede bulunacak kadar saldırgan tavırlar sergilemiştir. İmam bu tavır karşısında Kur'an-ı Kerîm'i getirip "*Besmeleyi bunun içinden çıkarın ben de okumayayım!*" şeklinde karşılık vermiştir. Hanbelîler'in bu tutumu nedeniyle bir süre Eş'arîler, cemaat namazlarına hatta Cuma namazlarına dahi gidememiştir.¹²⁹

Eş'arîler'e yönelik bu yaklaşım, Amîdülmülk'ün vefatına kadar yaklaşık on yıl devam etmiştir.¹³⁰ Sultan Alp Arslan döneminde Vezir Nizâmülmülk, bir süredir devam eden Eş'arîler'e yönelik baskıya son verip yurtlarından uzaklaşmak zorunda kalan âlimlerin geri dönmeleri sağlamış ve hatta cami ve medreselerde görevlendirilerek kendilerine duyulan saygı gösterilmeye çalışılmıştır.¹³¹ Böylece Nizâmülmülk'ün vezirliği döneminde Şâfiî ve Eş'arîler'in desteklendiği bir siyaset takip edilmiştir. Bâtınî hareketlerle ilmî alanda mücadele edebilmek adına inşa edilen Nizamiye Medresesi'nin vakfiyesinde de özellikle sadece Şâfiîler'in görev alacağı ifade edilmesi bu husustaki itinayı göstermektedir. Nitekim Bağdat Nizamiye Medresesi'nde Şâfiî fakih Ebû İshak eş-Şirâzî müderrislik için görevlendirilirken, Nişâbûr'daki medresede ise Eş'arî kelamcısı ve Şâfiî fakih İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî müderris olarak görevlendirilmiştir.¹³² Çeşitli vakıfların desteğiyle faaliyetlerde bulunan bu medreselerde, akîde alanında Şîa ve Mu'tezile gibi gruplarla mücadele edilirken diğer yandan Ehl-i sünnet içerisinde tanımlanan bazı aşırı unsurlar taşıyan eski Sünnîlik'le (Hanbelîlik)

¹²⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III, 390-392; Uludağ, Süleyman, "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", *DİA*, XXVI, 273- 274; Yavuz, Yüsun Şevki, "Eşariyye", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 448-449.

¹²⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III, 375.

¹²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 325.

¹³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 91; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 793; Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, I, 670-671.

¹³¹ İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî*, s.108, 280-281; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 365; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, II, 128-129

¹³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 102-103; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 380; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, s. 153, 161; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 420-421; Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 141.

yeni Sünnîlik (Eş'arilik) arasında bir denge kurulması hedeflenmiştir. Bu denge-
nin sonuçları fıkıh sahasına daha kolay yansımış ve medreselerde özellikle
Sünnî fıkıh mezheplerine ait kitaplar okutulmuştur.¹³³

Bağdat ve çevresindeki etkili konumuna değindiğimiz Hanbelî mezhebinin,
akîde konusunda geleneksel tutumunu devam edip hilâfet çevresindeki daya-
naklarına bağlı olarak da faaliyetlerini aktif bir şekilde yürüttüğü bilinmektedir.
Fakat Nizâmülmülk'ün Şâfiî-Eş'arî mezheplerini destekleyen siyasetinin ardın-
dan Eş'arîler, Bağdat ve civarındaki faaliyetleri ile düşüncelerine itiraz edip
meydan okudukları Hanbelîler'in muhâlifî haline gelmiştir.¹³⁴ Eş'arîler, arkaları-
na aldıkları siyasî destekle birlikte, Hanbelîler'in Bağdat'taki etkinliklerini göl-
gede bırakmıştır.¹³⁵ Hanbelî mezhebine mensup Hâce Abdullah Herevî, yine bu
dönemde Mu'tezilî, Şâfiî ve Hanefî âlimlerin bir kısmı tarafından Mücessi-
me'den olmak ile suçlanarak şikâyet edilmiş ve bir süre tutuklu kalmıştır.
Eş'arîler'in baskıdan kurtulmasıyla birlikte Herevî için sıkıntılı süreç tekrar baş-
lamıştır. Şikâyetler üzerine Vezir tarafından 458/1066'da Herat'tan Belh'e sü-
rülmuş ve bir yıl sonra Herat'a gelen Alp Arslan'a tekrar şikâyet edilen Herevî,
Nizamülmülk'ün huzurundaki tartışmada haklılığını ispatlamıştır. Mücessi-
me'den olduğunu ispatlamak adına seccadesinin altına küçük bir put koyarak
düzenlenen komponun ortaya çıkışı, Herevî'nin Sultan nezdindeki itibarını ar-
tırmıştır.¹³⁶ Ayrıca 462/1070 yılında Kâim-Biemrillâh da Nizâmülmülk aracılığıyla
kıymetli hediyeler göndermiş ve kendisine "*şeyhülislam*" ve "*şeyhüşşüyûh*"
unvanlarını tevcih ederek Herevî'yi onurlandırmıştır.¹³⁷

Kâim-Biemrillâh'ın ölümünün ardından, sünnî mezhepler arasındaki yorum
farklılığının ve rekabetin bir tezahürü olan hadiselerin, bazı âlimlerin yaptığı ko-
nuşmalar ve sergilediği tutum nedeniyle şiddetlenip halk arasında rahatsızlıklara
neden olduğu görülmektedir. Nitekim Ebû Nasr Abdurrahîm el-Kuşeyrî'nin
Nizamiye Medresesi'nde yaptığı vaaz, Hanbelîler tarafından büyük bir tepki ile
karşılanmıştır. İki grup arasında gerçekleşen çatışmalar çok sayıda kişinin ölü-
müne sebep olmuştur.¹³⁸ Daha sonra yaşanan çatışmalara rağmen Nizâmül-
mülk'ün desteğine güvenerek Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin Bağdat Şahnesi el-Fârûkî
tarafından Ebû Ca'fer'in bulunduğu Rusâfe Camii'nde vaaz verme çabasına
girmesi¹³⁹ de üzerinde düşünülmesi gereken ayrı bir husustur. Nitekim Han-
belîler'in lideri konumunda olan Ebû Ca'fer adına yaptırılan bu Camii'de Han-
belîliğe tenkitler içeren bir vaazın yapılmasının bölge halkında nasıl bir tepki
oluşturacağını tahmin etmek güç değil. Ölümle sonuçlanan çatışmaların ardın-

¹³³ Koca, Ferhat, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, XV, 528.

¹³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 207-208.

¹³⁵ Safiyye, Seâde, *Min Târîhi Bağdâd el-İctimâi: Tatavvuru Mensibi Kâdikudât fî'l-Fetretayn el-Büveyhiyye ve's-Selcûkiyye*, s. 78.

¹³⁶ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVIII, 506-507, 510-512; Yazıcı, Tahsin-Uludağ, Süleyman, "*Herevî Hâce Abdullah*", *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, 223.

¹³⁷ Yazıcı, Tahsin-Uludağ, Süleyman, "*Herevî Hâce Abdullah*", *DİA*, XVII, 223.

¹³⁸ Konuşmanın içeriği ve gerçekleşen saldırılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, 181-183; İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî*, s. 308-309; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 413; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân* s. 215-216; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 59-61; Sübkî, *Ta-bakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, IV, 235-236.

¹³⁹ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, s. 215.

dan hem Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin bu isteği hem de bu isteğin kabul gördüğü siyasî makamı temsil eden Nizâmülmülk'ün onayı dikkat çekmektedir.

Sonuç

Büveyhîler'in Bağdat'a girişiyle Şîî siyasî otorite ile Sünnî hilâfet makamını ortak idare paydasında buluşturan bir yapı ortaya çıkmıştır. Nitekim Büveyhî vesayetindeki ilk üç halîfe, yönetim üzerinde sadece şeklî bir yetkiye sahip olup, idârî selâhiyetini yerine getirememiştir. Büveyhîler'in güç kaybına paralel olarak Halîfe Kâdir-Billâh ile birlikte Abbâsî topraklarındaki Şîî nüfuzun etkinliğini kırmaya yönelik bir çaba başlamıştır. Şîî Büveyhîler'den Sünnî Selçuklu vesayetine geçiş sürecine tanıklık eden Kâim-Biemrillâh ile bu çaba, Abbâsî hilâfetinin genel siyasetine yön veren temel bir saik haline gelmiştir.

Kâim-Biemrillâh'ın hilâfetinin ilk yirmi yılında, halkı kıskırtan Fâtımî dâîlerinin propagandalarına karşı alınan tedbirler, "*Kâdirî İtikâdî*" nin tekrar neşriyle Sünnî birliğin sağlanması için yürütülen ılımlı faaliyetler ve özellikle de Sünnî-Şîî tarafların iktisadî yönden bu çatışmalarda zarar görmesi, sükûnetin korunmasında etkili hususlardır. Selçuklu hâkimiyeti öncesi son altı yıldaki Sünnî-Şîî çatışmaların artışında, Şîîler'in Sünnîler'in tepkisine yol açan bazı adetlerinde ısrarcı olması, iki kesimin kendilerine yakın askerî kesim tarafından desteklenmesi ve siyasî otoritenin sarsılması etkili olmuştur. Halîfe olayların önüne geçilmesi için iki kesimin ileri gelen âlimlerinden destek alıp sükûnetin sağlanması için ılımlı bir siyaset izlemiştir. Selçuklu hâkimiyeti sonrasında ise otoritenin tekrar sağlanması ve İbn Müslime'nin özel gayretleriyle Sünnîler'in etkinlik kazandığı bir Bağdat görüntüsü ortaya çıkmıştır. Dış siyaset ise, Fâtımîler'in Abbâsî karşıtı yürüttüğü faaliyetler çerçevesinde şekillenmiştir. Fâtımî dinarlarının kullanımına son verilip iktisadî bir tedbir alınırken, nesep iddialarını çürüten şecereler hazırlatılarak Fâtımîler'in saygınlıklarını kaybetmeleri için çalışılmıştır. Kâim-Biemrillâh, Selçuklu desteği ile birlikte Fâtımî ve müttefiki Bizans'a karşı siyasî ve askerî alanda mücadele edebilme fırsatı da elde etmiştir. Fâtımîler'in Fars'taki propagandalarına karşılık Kuzey Afrika'da Zîrî Emîri Muiz b. Bâdis'ten biat alınarak yanıt verilmiştir. Nizâmülmülk'ün, Şîî ve batınî faaliyetlerle ilmi alanda da mücadele edebilmek adına inşa ettirdiği Nizâmiye Medresesi, bu süreçte atılan önemli adımlardandır.

Şîîler'e karşı yürütülen bu mücadele, son dönemde Sünnî mezheplerin kendi arasındaki ihtilaflar ekseninde yön değiştirmiştir. Vezir, Sultan ve Halîfe'nin bir mezhebe olan yakınlığı veya tarafgirliği, mezhepler arasındaki rekabet ve çatışmaları artıran başlıca sebeplerdendir. Siyasî alanda kendini hissettiren ve Sünnî hilâfetin Şîîler karşısında himayesini üstlenen Hanbelîler, diğer mezheplere göre daha aktif olmuştur. Nitekim Hanbelîler'in muhâlifleri, önce Şîîler iken ardından Mu'tezile ve son dönemde Eş'arîler olmuştur. Vezir Amîdülmülk Mu'tezilî, Nizâmülmülk ise Şafîî-Eş'arî yanlısı bir siyaset izlemiştir. Kâim-Biemrillâh'ın, itikadî ve amelî yönden Hanbelî yönelimi belirgin olmakla birlikte, mezhepler arasında denge siyaseti izlemeye çalışmıştır. Nitekim bu politikası tayin ettiği kadı ve çeşitli memurluklarda görülmektedir. Hatta Şîî olup taasubî bir eğilim göstermeyenler de Halîfe tarafından çeşitli devlet hizmetle-

rinde görevlendirilmiştir. Fakat Kâim-Biemrillâh'ın kararlarında, babası tarafından başlatılmış olan temel esasları çizilen resmî bir akîde çerçevesinde Sünnîler'i birleştirme amacı hep hissedilmiştir. Bu dönem, fikrî ve siyasî alanda yaşanan büyük bir çözümlenmenin ardından, yeni bir ihya ve tecdidin inşasının başladığı bir kuruluş dönemi özelliği de taşımaktadır. Selçuklular'ın ortaya çıkışından önce ilmî alanda bir uyanışın ve yenilenmenin başladığı görülür. Selçuklular'ın gelişi, bu faaliyete bir ivme kazandırmıştır. Hiç durmayan siyasî kargaşa ve fikrî mücadele, ortaya çıkan veya yeniden şekillenen yapılar, fikirler ve şahıslar ile kendilerinden sonraki uzun bir dönem için, referans kaynağı oluşturan bir miras bırakmıştır.

Kaynaklar

- » Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 141.
- » Âşûr Saîd Abdülfettâh, "Ezher", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 53-63.
- » Avcı, Casim, "Muiz b. Bâdis", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 95-96.
- » Aybakan, Bilal, "Şîrâzî, Ebû İshak", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 184-186.
- » Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar(132-232/750-847)*, Ankara, 1997.
- » Bar Hebraeus, Ebu'l-Ferec (v.663/1265) *Ebu'l-Ferec Tarihi*, trc. Ö. Rıza Doğrul, T.T.K., Ankara, 1950, I-II.
- » Başoğlu, Tuncay, "Hicri Beşinci Asırda Fıkıh", *İLAM Araştırma Dergisi*, c. 3, sy. 2, (Temmuz-Aralık 1998), s. 113-140.
- » Bedevî, Abdurrahman, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn* Beyrut, 1979.
- » Bozkurt, Nebi- Kûçûkaşçı, Mustafa Sabri, "Mekke" *DİA*, İstanbul, 2010, XXVIII, 559-560.
- » Cahen, Claude, " *Buwayhids or Buyids*", E.I, 2.Ed, I, s.1352.
- » Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara, 1988.
- » Demirci, Mustafa, *Beytû'l-Hikme*, İstanbul, 1996.
- » Erünsal, İsmail E. , " *Dârulilim*", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 539-541.
- » Genç, Süleyman, *Fâtîmî-Abbâsî-Selçuklu Münâsebetleri ve Besâsiri İsyanı* (DEÜSBE-Basılmamış Dok. Tezi), İzmir, 1995.
- » _____ "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşayan Dinî-Siyasî Hadiseler Ve Onun Sünnî Siyaseti", *Marife*, 2004, sy. 2. , s. 219-243.
- » Gibb, H.A.R. , *Studies on the Civilisation of Islam*, trc. Kadir Durak vd. , İstanbul, 1991.
- » Güner, Ahmet, *Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyaseti*, İzmir, 1999.
- » _____ "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XII, İzmir, 1999, s. 47-72.
- » _____ "Şîî Yüzyılında Yahut Büveyhîler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar", *Uluslararası İslâm Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu*, İstanbul, 2008.
- » _____ "Sâbûr b. Erdeşîr", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 362.
- » Hasan, Ali İbrahim, *et-Târîhu'l-İslâmiyyi'l-Âm*, Kahire, ts.
- » Hasan, İbrahim Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdu'l-Arab*, Kahire, 1981.
- » Hitti, Philip K. , *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul, 2011.
- » Holt, P.M. Lambton, A.K.S., Lewis, B., *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, trc. Hamdi Aktaş ve ark. , İstanbul, 1997.
- » Hüseyin el-Hâc Hasan, *Hadâratü'l-Arab fi Asri'l-Abbâsî*, Beyrut, 1994.
- » Hüseyin Emin, *Târîhu't-Türk fi'l-Asri'l-Selçukî*, Bağdat, 1965.
- » Işş, Yûsuf, *Târîhu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Dimaşk, 1990.
- » İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b.Hibetullah, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî*, nşr. M. Zâhid el-Kevserî, Beyrut, 1979.
- » İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (v.808/1405) *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber*, Beyrut, 2001.
- » İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsu'd-Din Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (v.681/ 1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, I-VIII.
- » İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail (v.774/1372) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru'l-Hicr, (?), ts., I-XXI.
- » İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî, *Tahrîmu'n-Nazar fi Kütübi Ehli'l-Kelâm*, nşr. G.Makdisî, Cambridge, 1985.

- » İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf (v.874/1470), *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin, Beyrut, ts., I-XVI.
- » İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Fellâh Abdulhayy b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri min Zeheb*, Beyrut, 1979, I-VI.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (v.597/1201) *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut, 1992, I-XIX.
- » İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (v.630/1232), *el-Kâmil fî't-Târih*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah, Beyrut, 1987, I-XI.
- » İbnü't-Tiktakâ, Ebü Ca'fer Muhammed b. Ali b. Tabataba (v.660/1262), *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Sadr, Beyrut, ts.
- » Kabir, Mafizullah, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946- 447/1055)*, Calcutta 1964.
- » Kallek, Cengiz, "Ebü Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 254.
- » Kamit, Maşide, *Büveyhilerden Selçuklu Hâkimiyetine Geçiş Süreci: Kâim-Biemrillâh Dönemi*, (N.E.Ü.S.B.E. Basılmamış Y.L. Tezi, Konya, 2014)
- » Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavğaları*, İstanbul, 2009.
- » Kaya, Mahmud, "Dârülhikme", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 537-538.
- » Kazvîni, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, ts.
- » Koca, Ferhat, "*Hanbelî Mezhebî*", İstanbul, 1997, XV, 525-547.
- » Koçyiğit, Talat, *Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1984.
- » Köymen, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB. , İstanbul, 1976.
- » Kurevî, İbrahim Selman, *el-Büveyhiyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, Kuveyt, 1982.
- » Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul, 2007.
- » Makdisî, Şemsüddin Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed (v.390/1000), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, Leiden 1967.
- » Makrizî, Takıyyu'd-Din Ahmed b. Ali (v.845/1442), *İttiâzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyin el-Hulefâ*, Kahire, 1996, I-III.
- » Marçais, G. , "Zirîler", *İA*, İstanbul, 1986, XIII, 576.
- » Meriyan Useyri, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî'l Irak fî'l Asri's-Selçuki*, Mekketü'l-Mükerreme, 1987.
- » Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev: Salih Şaban, İstanbul, 2000.
- » Müeyyed Fî'd-Din, Hibetullah eş-Şirâzî (v.470/1077), *Siretü'l-Müeyyed fî'd-Din Dâi'd-Duât Tercemetü Hayâtihi bi Kalemihî*, thk. Muhammed Kamil Hüseyin, Kahire, 1949.
- » Öz, Mustafa "Şerif el-Murtaza", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 586-588.
- » Özdin, Abdülkerim, "Berâsâ" *DİA*, İstanbul, 1992, V, 471-472.
- » _____ "Müstansır-Billâh", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 119-121.
- » _____ "Kündürî", *DİA*, XXVI, 554-555.
- » Özdemir, M. Nadir, *Bağdat'ta Türk Egemenliği*, Konya, 2008.
- » Özler, Mevlüt, "*Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'at'e Lanet Kampanyası*" I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler II.
- » Safiyye, Seâde, *Min Târîhi Bağdâd el-İctimâi: Tatavvuru Mensibi Kâdilkudât fî'l-Fetreteyn el-Büveyhiyye ve's-Selçukiyye*, Beyrut, 1988.
- » Sevim Ali, *Azîmî Târîhi (Selçuklular İle İlgili Bölümler H.430-538/M.1038-39-1143-44)*, T.T.K. , Ankara, 1988.
- » Seyyid, Eymen Fuad, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısır*, Kahire, 1992.
- » _____ "Fâtımiler", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 228-240.
- » Sibt İbnü'l-Cevzî, Şemsu'd-Din Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu (v. 654/1256), *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, nşr. Ali Sevim, Ankara, 2011.
- » Sourdell, Dominique, "Kâim bi Amr Allâh", E.I. , 2. Ed. Leiden, 1978, IV, 457-458.
- » _____ "Al-Kâdir", E.I. , 2. Ed. Leiden, 1978, IV, 378.
- » Surur, Muhammed Cemaleddin, *Siyâsetü'l-Fâtımiyyîn el-Hâriciyye*, Kahire, 1976.
- » Sübkî, Ebü Nasr Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi, (v. 771/1370), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, Kahire, 1918, I-X.
- » Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebü Bekr (v.911/1505) *Târîhu'l-Hulefâ*, thk: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mısır,1952.
- » Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v.310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, 1976, I-XI.
- » Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*
- » Uludağ, Süleyman, "Kuşeyri, Abdülkerim b. Hevâzin", *DİA*, XXVI, 473-475.
- » Üzüm, İlyas, "*Mezhep*", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 526-542.
- » Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Yâkut b. Abdillâh (v.626/1229), *Mu'cemü'l-Buldân*.
- » Yavuz, Yûsuf Şevki, "Eşariyye", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 447-455.

- » _____ "İbnu Furek", *DİA*, İstanbul,1999, XIX, 496.
- » _____ "İbn Akîl Ebû'l-Vefâ", *DİA*, İstanbul, 1999, XIX, 301-304.
- » Yazıcı, Tahsin-Uludağ, Süleyman, "Herevî Hâce Abdullah", *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, 222-226.
- » Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul,1988, I, 31-56.
- » Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, (v.748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvud-Muhammed Naîm el-Araksûsî, Beyrut, ts. , I-XXV.